

מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירדן ומלחמת ששת הימים

דוד בוקעי

מלחמת 1967 היתה מלחמה בשוגג. אף לא אחת מן המדינות שהיו מעורבות בה - אם ברמה האזורית (סוריה, מצרים, וישראל) ואם ברמה הבינ-לאומית (ארצות-הברית וברית-המועצות) - לא רצתה בה, ולבטח לא תכננה אותה. היא היתה בלתי צפויה, והתפתחה בשל פחדים ולחצים פנימיים ובשל התערבות פוליטית של מערכת בין-ערבית מתלהמת. היא היוותה את שיאו של משבר, שהחל בהנהגת מדיניות של דיפלומטיה כופה לשם השגת מטרות של הרתעה מורחבת,¹ הסלים והגיע לנקודת ה'אל-חזור'² עקב ניהול לקוי של משברים לאחר הצטרפות ירדן ל'קואליציה המנצחת' של ג'מאל עבד אל-נאצר, והסתיים ביציאתה של ישראל למלחמה מקרימה. מרבית המשתתפים במלחמה זו מצאו עצמם לכודים בתהליכי הסלמה בלתי מבוקרים שהיו תוצאה של התפתחויות פנימיות ואזוריות, ובהן הסלמה בפעילותה של ברית-המועצות, שעורדה את מחויבותה של מצרים למדיניות הרתעה מורחבת להגנת סוריה; כשלון מדיניות האילוצים של ארצות-הברית; מדיניות אופורטוניסטית של ירדן; ומלחמה מקדימה שיזמה ישראל עקב האיום של חיסול ה'עילות למלחמה' שלה.

משטר הנאר-בעת' בסוריה ביקש להקל את הלחצים הפנימיים והחיצוניים שבהם היה נתון באמצעות מימוש הסכם ההגנה שנחתם בין סוריה למצרים ב-4 בנובמבר 1966. ברית-המועצות ביקשה לסייע לסוריה בהפחתת האיומים עליה, שנתפסו כאיומים קיומיים, ועורדה את מצרים להזיז לסיני כוחות ביהיקף מוגבל - בדומה לתזוזת הכוחות שקרמה ל'כוננות רותם'³ מפברואר 1960 - כמדיניות של דיפלומטיה כופה. סדרת

1. לסוגיה תאורטית זו ראה: P. K. Huth, *Extended Deterrence and the Prevention of War*, New Haven, CT 1988, pp. 28-83.
2. לניתוח סוגיה זו ראה: B. M. Russett, 'The Calculus of Deterrence', *Journal of Conflict Resolution*, 7, 2 (1963), pp. 97-109.
3. ב-1 בפברואר 1960 כיצע צה"ל פעולה צבאית נגד המוצב הסורי תופיק תחתא, והמוצב נהרס. הפעולה התבצעה בתגובה למתיחות שהשתררה באזור מאז דצמבר 1959 - תקופה שבמהלכה נהרגו שני שוטרי משמר הגבול (ב-24 בדצמבר וב-30 בינואר). בתגובה הכריזה סוריה על כוננות עליונה בצבאה ובחיל האוויר שלה. בהשפעת לחצים שהפעילה ברית-המועצות על סוריה מ-15 ועד 19 בפברואר (אל-חיאה, 26 בפברואר 1960), התריע המפקד הצבאי העליון של קע"ם, עאמר, על 'מזימה אימפריאליסטית ציונית להילחם כחזית סוריה', וב-18 בפברואר, יום איחוד קע"ם, הורה לרכז את כוחות צבא מצרים סמוך לתעלת סואץ. ממסמכים שהעביר משרד החוץ הישראלי לשגרירויות ישראל בחו"ל עולה כי עד אז העריכה ישראל שמדובר במתיחות מקומית שלא תוביל למלחמה - לבטח לא בשתי חזיתות. ב-22 בפברואר החל הגיס השני של מצרים, שכלל דיכוייה משוריית ושלוש חטיבות חי"ר, לנוע לסיני ולהיערך סביב אבו-עגילה, קצימה ואל-עריש. ב-18 בפברואר 1960 פרסם

צעדים מסלימים שנקט נאצר הובילה להתלהמות חסרת תקדים במערכת הבין-ערבית, וגרמה לחוסין לשקול את מדיניותו מחדש ולהצטרף ל'קואליציה המנצחת' של נאצר במסגרת מדיניות אופורטוניסטית של הצטרפות לשינוי ('bandwagoning'). התפתחויות אלה זימנו אתגר של ממש למדיניות ההרתעה של ישראל ואיימו לפגוע ב'עילות למלחמה' שלה. ואכן, לאחר שהתעשתה מההפתעה והתנערה מן המדיניות המהוססת ומחוסר-הנחישות שהפגינה פנתה ישראל למלחמה מקדימה באמצע מדיניות שיקולית.⁴

במאמר שלהלן ינותחו מהלכיהם של כל המעורבים במשבר - אלה שהובילו להתפתחותו, להשלמתו, להגעתו לנקודת ה'אל-חזור' ולהתפרצותו. דיון זה יאפשר להבין גם את עוצמת השפעתם של צערי ירון על השתלשלות המאורעות שהביאה לפרוץ מלחמת 1967.

'אשמת' סוריה

סוריה היתה הגורם הדומיננטי ביצירת המשבר שקדם למלחמת 1967 - משבר שהביא למעורבות בין-ערבית ובין-לאומית בנעשה באזור. בניגוד לעמדות הצרדיים, ולהפתעת

אל-אהראם כי לצבא ניתנה פקודה להלום קשות בישראל בתגובה לכל התגרות שלה ב'אחות הסודית'. לטענת אלי זעירא (מלחמת יום כיפור: מיתוס מול מציאות, תל-אביב 1993, עמ' 26, 28), מערכי האיטוף של אמ"ן ושל המוסד לא גילו את כניסת הכוח לסיני, דבר שהיה כשל מודיעיני מוחלט. הידיעה הגיעה ממדינה זרה, ש'רצתה לעשות טובה לישראל', ועוררה הפתעה רבתי בצבא ובקרב מקבלי ההחלטות ('ריבין', עם המכנסים למטה, פנקס שירות, תל-אביב 1979, עמ' 135). גיחות צילום שערכה ישראל ב-23 וב-24 בפברואר אישרו את הידיעות על פריסת המערך המצרי בקרמת סיני, ובתגובה הועמד הצבא בכוננות גבוהה ומערך המילואים גויס באופן חלקי. ב-24 בפברואר העבירה שרת החוץ גולדה מאיר אזהרה חמורה לקע"ם באמצעות שגריר ארצות-הברית בישראל, לאמור: 'אם ההכנות המלחמתיות תמשכנה וימשך קצבן הגובר ומידתן המתרחבת, נצטרך לנקוט באמצעי זהירות, ולרכז כוחות בגבול'. בתגובה לתלונת ישראל באר"ם הודיע סגן מזכיר האו"ם, ראלף באנץ', כי שום חייל מצרי לא נכנס לרצועת עזה. אר"א הוחלט לערוך מבצע חשאי נרחב לגיוס מילואים, שכונה 'כוננות רותם'. מעצמות המערב, שנחרדו לנוכח האפשרות שתפרוץ מלחמה, חידשו את 'ההצהרה המשולשת' מ-1950 בדבר מחויבותן לשלומן ולבטחונן של כל המדינות. בתחילת מרס ביקר מזכ"ל האו"ם בקהיר כדי להרגיע את הרוחות, והצליח בכך (זאת היתה הסיבה לכך שגם בפרוץ משבר 1967 הוא העריך שיצליח לשכך את הסערה. נראה שמסיבה זו גם המעיס באנץ' מחומרת המשבר של 1967). ברית-המועצות, שבמידה רבה היתה האחראית לתהליכי הגיוס וליצירת המשבר, לחצה על מצרים למתן את פעילותה. היא הצהירה כי ישראל הורתעה והסיגה את כוחותיה מהגבול הסורי, ולכן מצרים 'עושה כל מאמץ להרגעת הרוחות ולמניעת מלחמה' (אל-אהראם, 28 בפברואר 1960, 9 במרס 1960). ואכן, מאחר שמטרת ההרתעה הושגה, החליטה מצרים ב-13 במרס להסיג את הצבא המצרי מסיני אל מחנותיו שממערב לסואץ. ביקורו של בן-גוריון בכריטיניה וכארצות-הברית ב-27 במרס 1960 סימן את הרגעת האווירה ואת החזרה לשגרה.

4. לניתוח סוגיה זו ראה: A. L. George, *The Limits of Coercive Diplomacy*, Boston, MA 1971

מרביתם, הלך המשבר והסלים והגיע למצב שבו נתפסה המלחמה כאפשרות היחידה. עם זאת, כל הנתונים שבידינו מורים כי מאמצע חודש מאי ואילך מילאה סוריה תפקיד משני לחלוטין בתהליכי הסלמתו של המשבר ופעילותה לא היתה הגורם הישיר לפרוץ המלחמה. אמנם עימותיה עם ישראל היו אחד הגורמים העיקריים להתפתחות המשבר, אולם היא לא יזמה את המלחמה, ובמידה רבה נגררה אחר האירועים.

ב־23 בפברואר 1966, לאחר מאבקי כוח פנימיים חריפים במפלגת הכעת, הצליח פלג הצעירים הקיצוני לתפוס את השלטון בסוריה ולכונן את משטר הנאו־בעת'. בראש ההפיכה עמד צלאח ג'רד, ובעקבותיה הוקמה 'ממשלת הרופאים', שחבריה היו ד"ר נור אל־דין אל־אתאסי בתפקיד הנשיא, ד"ר יוסוף זעיין בתפקיד ראש הממשלה, ד"ר אבראהים מאח'וס בתפקיד שר החוץ, וחאפז אל־אסד בתפקיד שר ההגנה. בכך הוקם ממשל מובהק של צעירים, רובם קציני צבא, שהודהו עם הגוש המזרחי ועם הפלג הסיני ושאפו להיות 'קובה של המזרח התיכון'.

משטר הנאו־בעת' היה נתון בלחצים פנימיים קשים שנבעו מפלגנות סיעתית בתוך הצבא ומתהליכי פוליטיזציה עמוקים. תחושת האיום שחש המשטר התעצמה עוד יותר משנרמה היה לו כי מופעלים עליו גם לחצים חיצוניים - צבאיים, מצד ישראל, ומדיניים, מצד ארצות־הברית - מצב שהביא להקצנת עמדותיו. זאת ועוד, בשל אופיו הרדיקלי היה המשטר נתון בכדידות בין־ערבית מזהרת ובעימות פוליטי חריף עם מצרים ועם עיראק - השחקניות הראשיות במערכת הבין־ערבית. שורש הבעיה היה נעוץ בנסיונותיה של סוריה להשיג סיוע ותמיכה צבאית ממצרים, מתוך הנחה שסיוע כזה יפחית את הלחצים המופעלים על המשטר מבית ועניק לו לגיטימציה. תופעה זו דמתה בעיקרה למציאות שהתפתחה בסוריה בקיץ 1957 והביאה לכפיית האיחוד על מצרים ולהקמת קע"ם.⁵ ואולם, הטראומה של פירוק קע"ם ב־28 בספטמבר 1961 גרמה לנאצר להתחמק הפעם ממחויבות צבאית כלפי סוריה - זאת גם בשל הערכתו הראלית באשר להשפעת המערכת הבין־ערבית הקונפליקטואלית, בשל הסתככות צבאו במלחמה בתימן ולנוכח הכרתו בעליונותה הצבאית של ישראל. מסוף שנת 1963 ואילך הצהיר נאצר בתקיפות כי אינו מעוניין להסתבך במלחמה עם ישראל בעיתוי ובתנאים שאינם מתאימים לו.

זאת ועוד, בין מצרים לסוריה שררה מחלוקת קשה באשר לדרך שבה יש להילחם בישראל ובאשר לעיתוי הלחימה ולמהלכיה. גישת מצרים היתה שיש לצאת למלחמה כוללת, ורק כשיבשילו התנאים לכך. היא סברה כי חובה לדחות את המלחמה למועד הראוי, ועד אז להתכונן לקראתה.⁶ המצרים התנו את היציאה למלחמה בישראל בהתמשותם של שלושה תנאים: ראשית - אחדות ערבית, לפחות במונחי 'אחדות הפעולה'; שנית - גיבוש עוצמה צבאית ערבית כוללת העולה על זו של ישראל;

5. פ' סיל, סוריה: מאבק אל הצמרת, תל־אביב 1968, עמ' 340-360.

6. נאצר טען: 'מי שרוצה מלחמה חייב להכין ולהתכונן, אחרת הוא בוגד במלדתו וכעמר, מצוטט מתוך אל־אהראם, 27 ביוני 1962.

ושלישית - קיומם של תנאים בין-לאומיים נוחים שיאפשרו את השמדת ישראל.⁷ הגישה הסורית, לעומת זאת, צידדה במלחמה לשחרור עממי במתכונת המלחמות באלג'יריה ובווייטנאם, וב'פתרון סוגיית פלסטין' בדרך של לוחמת גרילה במסגרת אסטרטגיה של התקפה.⁸ לפיכך תמכה סוריה בפעולות הטרור של ארגון פת"ח.⁹ ההבדל החשוב בין הגישה המצרית לזו הסורית היה שמצרים ביקשה לדחות את המלחמה בישראל עד שיבשילו התנאים הפנימיים, הבין-ערכיים והבין-לאומיים לכך, ואילו סוריה ביקשה להילחם בישראל מיד ובכל האמצעים, עד לשחרור פלסטין. ההבדל בין הגישות התבטא גם בדרך שבה תפסו שתי המדינות את אופי המלחמה. מצרים ראתה בה פעולה בודדת אך כוללת בהיקפה שבסיומה תחדל ישראל מלהתקיים, ואילו סוריה ראתה בה מלחמה ממושכת, מלחמת שחרור עממית המתנהלת באמצעים של לוחמת גרילה, בהניחה כי 'לוחמת הגרילה תביא לחיסול הבסיס הציוני הקולוניאליסטי'.¹⁰

שלוש סוגיות עיקריות עמדו במוקד יחסי העוינות המסלמים בין סוריה לישראל: המחלוקת בדבר ניצול מקורות מי הירדן, שכאה לידי ביטוי בהפעלתו של מוביל המים הארצי; סדרת עימותים צבאיים הולכים ומחריפים על האזורים המפורזים; והסיוע שהעניקה סוריה לפעולות החבלה של ארגון פת"ח. קרל פון-הורן,¹¹ מי שהיה ראש ועדת האו"ם לפיקוח על שביתת-הנשק, טוען כי משהחריפה המתיחות סביב סוגיות אלה והאלימות הצבאית בין הצדדים גברה, יזמה ישראל את מרבית הפעולות הלוחמניות נגד סוריה בהפעלה פרובוקציות שנועדו לעורר את הסורים לזוּם התקפות נגר. בנסיבות אלה חלה התפתחות נוספת, שיצרה איום ממשי מבחינת ישראל: ב-4 בנובמבר 1966 חתמו סוריה ומצרים על הסכם הגנה, שעניינו היה גיבוש קואליציה ערבית עוינת שתקיף את ישראל בהסכמי הגנה מחייבים ותיצור חזית צבאית אחידה שתאיים על קיומה.

העוינות בין ישראל לסוריה הלכה וגברה. בפברואר 1966, בעקבות פעילותם של הסורים להטיית מי הירדן, חלה עלייה של ממש במספר התקריות הצבאיות והתרבו קרבות הטנקים והמטוסים. ב-14 ביולי 1966 השמיד חיל האוויר הישראלי את ציוד ההטיה הסורי והופל מטוס מיג 21. למחרת פורסמו דברי הרמטכ"ל, יצחק רבין, שהורה

7. נאצר, אל-אהראם, 27 ביוני 1962, 19 ביוני 1964, 22 בפברואר 1965, 1 ביוני 1965, 30 באוגוסט 1965, 25 בנובמבר 1965, 27 ביולי 1966; מ"ה הייכל, אל-אהראם, 27 בדצמבר 1963, 19 ביוני 1964, 4 בספטמבר 1964, 25 בספטמבר 1964.

8. נור אל-דין אל-אתאסי, אל-בעת', 11 במרס 1966, 24 במאי 1966, 23 בפברואר 1967, 9 במרס 1967, 18 באפריל 1967. שר החוץ מאח'יס: 'אנו מאמינים במלחמת השחרור העממית. זה הפתרון היחיד. מלחמות השחרור של אלג'יריה ווייטנאם מהוות דוגמאות טובות ביותר', מצוטט מתוך רוז אל-יוסף, 19 בספטמבר 1966.

9. אל-אתאסי, אל-בעת', 18 באפריל 1966; דברי אסר כתוך אל-בעת', 21 במאי 1966.

10. אל-אתאסי, אל-בעת', 9 בפברואר 1967.

11. C. von Horn, *Soldiering for Peace*, London 1966.

לטייסיס' לא לדקדק כרדיפה אחר מטוסים שיפריעו לפעולתם, גם אם יהיה צורך, מעבר לגבול'. עוד ציין רבין כי 'ישראל תנקוט את כל האמצעים להגנתה ותפעל למנוע את תוקפנות סוריה'.¹² תקרית נוספת - על סף מלחמה - אירעה ב-15 באוגוסט 1966, כאשר ספינת משמר של ישראל עלתה על שרטון בחוף המזרחי של הכינרת. במהלך הקרבות שהתחוללו הופלו שני מטוסים סוריים, ועקב כך גברה המתיחות וכצבאות שתי המדינות הוכרזה כוננות עליונה. אוירת משבר זו היתה הגורם העיקרי לניסיון הכושל של ההפיכה הצבאית כהנהגת הגנרל ח'אטום בספטמבר 1966.

לקראת ראש השנה נשא רבין נאום שבו הגדיר את מטרות ישראל כ'שינוי החלטות השלטון בסוריה וסילוק מניעי הפעולות', וציין כי 'הבעיה עם סוריה היא במהותה התנגשות עם המשטר'.¹³ דבריו חוללו סערה אפילו בישראל. בישיבת הממשלה נטען נגדו כי חרג מסמכויותיו, וראש הממשלה, לוי אשכול, נאלץ לנזוף בו.¹⁴ בתגובה להצהרות העוינות שנשמעו בישראל הודיעה סוריה על הגברת הסיוע שלה לארגון פת"ח ועל חידוש תוכניותיה להטיית מקורות הירדן גם בלא סיועה של מצרים.¹⁵ אך גם מצרים נאלצה להגיב כחריפות: מפקד כוחות היבשה, עבד אל-מוחסיין כאמל מרתגי, טען שמצרים תגיב על פעילות ישראל בכל עוצמת ההרתעה שברשותה.¹⁶ כל תוקפנות נגד סוריה, קבע מרתגי, תיחשב תוקפנות נגד מצרים, שלא תוכל לשכת בחיבוק ידיים לנוכח הנסיונות לפלוש לשטח סוריה.¹⁷ כעקבות הגעתה של משלחת מצרית לסוריה לשם הפגנת מדיניות ההרתעה המורחבת צורפו לממשלת סוריה כמה אישים פרו-מצריים.¹⁸

הסלמת המתיחות בין סוריה לישראל ומצבה הבין-ערכי הרעוע של מצרים היו הרקע לחתימה על הסכם ההגנה בין סוריה למצרים ב-4 בנובמבר 1966.¹⁹ הסכם זה היה למעשה המשכו של הסכם ההגנה שעליו חתמו שתי המדינות ב-20 באוקטובר 1955.²⁰ הוא קבע שכל תוקפנות נגד אחת מהן תיחשב תוקפנות נגד שתיהן. כמו כן הוקמו 'מועצת הגנה משותפת' ו'מפקדה צבאית משותפת' והוחלט כי בעת מלחמה יקבל הרמטכ"ל המצרי את הפיקוד על צבאות שתי המדינות. בפועל, הדגישו מקורות מדיניים בלבנון, ההסכם היה חסר ערך צבאי, וחשיבותו היחידה היתה בעוכרה שמצרים הכירה דה-יורה בעצמאותה של סוריה לאחר פירוק קע"ם. בכך שוחררה סוריה מכבליה הפן-ערכיים של מצרים.²¹

12. מעריב, 15 ביולי 1966.

13. במחנה, 12 בספטמבר 1966.

14. א' הבר, היום תפרץ מלחמה, ירושלים 1987, עמ' 146-147.

15. שר החוץ מאחזיס, רח אל-יוסף, 19 בספטמבר 1966.

16. אל-אהראם, 4 באוקטובר 1966.

17. שם, 17 באוקטובר 1966.

18. שם, 2 באוקטובר 1966.

19. ההסכם: ש' יצחקי, בעיני הערבים: מלחמת ששת הימים ולאחריה, תל-אביב 1969, עמ' 224-226.

20. ההסכם: *Middle-East Journal*, 1956, pp. 77-79.

21. אל-חיאה, 12 בנובמבר 1966.

החששות שהתעוררו בישראל לנוכח הסלמת המצב באו לידי ביטוי בהודעתה ב־6 בנובמבר 1966 על הארכת השירות בצה"ל בשישה חודשים. את נחישותה הצבאית ביטאה ישראל בפעולת תגמול רחבת-היקף שביצעה בסמוע ב־13 בנובמבר 1966, נגד ירדן דווקא.²² הפעולה בוצעה לאחר התלבטות באשר לאופי התגובה הראויה ולהיקפה.²³ בעקבות התמיהות שעוררה טען אשכול כי ישראל לא תוכל לפטור מאחריות מדינה שמשטחה פועלים מחבלים.²⁴ ואולם, למעשה נועדה הפעולה לאותת למנהיגי סוריה כי הם מסתכנים בתגובה צבאית מכאיבה מצד ישראל, ולהוכיח למצרים כי היא אינה מסוגלת להקים קואליציה אמינה ואפקטיבית. כבתקופת קע"ם, גם הפעם ביקשה ישראל להוכיח בפעולתה כי אין למצרים אופציה צבאית נגדה, וכי אל למשטר הסורי לסמוך על חסותה ועל הגנתה.²⁵ ואולם, ישראל לא פעלה לפי כללי הזהירות המחייבת, ולא הביאה בחשבון את האפשרות שפעולתה תביא להסלמה במצב, כפי שאירע בפברואר 1966, לפני ההכרזה על 'כוננות רותם'. היא שאפה לקדם את מדיניות ההרתעה שלה כלפי סוריה, אך לא התחשבה בכך שהדבר עלול לעלות לה בהסלמת יחסיה עם מצרים.

חששותיה של סוריה עקב הצהרותיה המדיניות העוינות של ישראל ותגובותיה הצבאיות החריפות באו לידי ביטוי בהחצנה של מדיניות תוקפנית. סוריה העריכה, מתוך תפיסה מעוותת, כי התמיכה הסובייטית בה היא בלתי מעורערת. היא גם סברה כי מדיניות הרתעה מורחבת ואפקטיבית של מצרים, בדומה למדיניות שנקטה בפברואר 1966, תמנע את ישראל מלהפעיל עליה לחצים. ואולם, כפי שהדגיש מוחמד חסנין הייכל, להתערבות המצרית היה גבול. הייכל טען כי משמעות ההסכם בין סוריה למצרים אינה התערבות מידית של צבא מצרים לאחר כל התקפה על מוצבים בסוריה.²⁶ עם זאת, כדי למנוע אפשרות של הסתבכות מצרית, הגיעה לסוריה ב־18 ברצמבר 1966 משלחת צבאית בראשות הרמטכ"ל מחמד פּוּזי, כדי להשתתף בכינוס של מועצת הרמטכ"לים הערבים שנערך בדמשק. המגמה המצרית התבררה מיד: תיאום הדוק של הפעילות הצבאית נגד ישראל וצמצום התמיכה בפעילותו של ארגון פת"ח. החלטות אלה עמדו במקור כינוס נוסף של מועצת הרמטכ"לים שנערך בדמשק ב־8 במרס 1967.

אלם ישראל החליטה להסלים את פעולותיה. ב־7 באפריל 1967 הוצב מארב אווירי מעל שמי סוריה והתחולל קרב שבמהלכו הופלו שישה מטוסי מיג סוריים - כמה מהם מעל דמשק. היו שטענו כי הפלת המטוסים הסוריים היתה פעולה מתוכננת היטב,

22. 'א' אילון, 'מבצע מגרסה', מערכות, 2, 261 (מרס 1978), עמ' 27-38. עמרת ירדן: 'א' קם (עורך), חוסין פותח במלחמה: מלחמת ששת הימים בעיני היירדנים, חל-אביב 1974, עמ' 37-38, 118-120.

23. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 105-110.

24. מעריב, 14 בנובמבר 1966.

25. רבין, מעריב, 15 בנובמבר 1966.

26. אל-אהראם, 18 בנובמבר 1966.

שנועדה להשפיל את המשטר ביום חגיגות השלטון של מפלגת הבעת'. רבין טען כי מטרת הפעולה היתה להעביר למדינות ערב מטר חזק ומשכנע ולמנוע מהן כל מחשבה על הצבת אתגר צבאי לפני ישראל. עוד טען רבין כי הפעולה נועדה לפגוע במשטר הסורי ואולי גם להביא להפלתו.²⁷ דיין, בספרו אבני דרך, טען כי בעקבות הפעולה התברר שסוריה אינה מסוגלת להגן על דמשק, ויוקרתה הלאומית נפגעה חמורות.²⁸ עם זאת, יש הרואים באירוע תקרית נוספת שאירעה במסגרת ההסלמה כמצב, ולא מהלך צבאי מתוכנן.²⁹ מכל מקום, גבול הצפון היה על סף התפוצצות.³⁰

היקף המפלה האווירית הסורית הפתיע אפילו את ישראל,³¹ והמפלה עצמה התקבלה בשמחה לאיד בירדן ובכמה ממדינות ערב. סוריה תבעה את מימוש הסכם ההגנה ודרשה כי תינקט פעולה ערבית נמרצת נגד תוקפנות ישראל.³² מצרים לא יכלה שלא להגיב. ב-10 באפריל הגיעה לדמשק משלחת מצרית בראשות מפקד חיל האוויר, עבד אל-עזיז מחמוד, וב-18 באפריל הגיעה משלחת נוספת בראשות ראש הממשלה, מחמד סלימאן.³³ סוכס כי ייערך מפגן צבאי רחב ממדים לרגל יום השנה ליציאת צרפת מסוריה, וכי יהודק שיתוף הפעולה הצבאי למען שחרור פלסטין.³⁴ עם זאת, בלבנון נפוצו ידיעות שלפיהן הזהירה מצרים את סוריה מפורשות כי היא גוררת את מדינות ערב למלחמה שלקראתה אינן מוכנות.³⁵ מגמתה של מצרים היתה בלימה - בדיוק כמו לאחר פעולת סמוע בנובמבר 1966³⁶ וכפי שהיה לאחר כשלון נסיונם של הסורים להטות את מי הירדן - ניסיון שנאצר תבע לדהותו.³⁷

לקראת אמצע מאי 1967 היתה סוריה אחוזת עצבנות ומתיחות ואפופת אווירה של טרום-מלחמה. ב-12 וב-13 במאי הומין שר החוץ הסורי מאח'וס את שגרירי כל המדינות החברות במועצת הביטחון של האו"ם והזהירם מפני תוקפנותה של ישראל, הפועלת להפלת המשטר המהפכני בסוריה במטרה להסיח את הדעת מהחזית האימפריאליסטית בדרום ערב.³⁸ נציגה של סוריה באו"ם, גאזי טעמה, הצהיר שישראל מכינה מתקפה נרחבת על סוריה.³⁹

27. מעריב, 2 ביוני 1972.

28. מ' דיין, אבני-דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1976, עמ' 395.

29. ע' ויצמן, לך שמים לך ארץ, תל-אביב 1975, עמ' 254; ח' בר-טוב, דרו: 48 שנה ועוד עשרים יום, תל-אביב 1978, עמ' 117-119.

30. הכר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 142-144.

31. א' אבן, פרקי חיים, תל-אביב 1978, עמ' 311.

32. אסד, אל-בעת', 8 באפריל 1967; נאום אל-אתאסי, בתוך אל-ת'וזה, 8 באפריל 1967.

33. הודעת סיכום: אל-בעת', 23 באפריל 1967.

34. אל-אהראם, 20 באפריל 1967.

35. אל-חיאה, 14 באפריל 1967.

36. אל-אהראם, 18 בנובמבר 1966.

37. שם, 1 ביוני 1965.

38. אל-בעת', 13 במאי 1967.

39. שם, 16 במאי 1967.

מ-15 במאי נאלם כמעט לחלוטין קולה התפעולי של סוריה - פרט להצהרות תעמולה תוקפניות שהשמיעה - ומרכז הכובד עבר למצרים. גם בתקופת המלחמה לא יזמה סוריה פעולות צבאיות מהותיות והיתה מעורבת בתקריות מקומיות בלבד. ניכר היה כי סוריה פועלת בזהירות רבה, רק כדי להשביע את רצון העולם הערבי. גם כשריכזה ישראל את עוצמתה הצבאית בדרום, ובחזית הצפון נקטה אסטרטגיה של בלימה בלבד, וסוריה יכלה למלא תפקיד מהותי במהלכי המלחמה לו היתה נוהגת בהתאם להסכמי ההגנה, פותחת חזית נוספת ומסייעת לירדן להסיר את הלחץ מעל מצרים - היא כחרה שלא לעשות זאת. אחד ההסברים האפשריים לכך הוא שסוריה ביקשה לנצל את כוח ההרתעה של מצרים כדי להגן על המשטר, ואף ביקשה את חסותה ואת עזרתה של ברית-המועצות, אך למעשה לא היתה מוכנה לניהול מהלכי מלחמה וגם לא ציפתה שתפרוץ מלחמה. חוסר המוכנות שלה בלט מאוד. בהקשר הזה ניתן לשער מה היו סיבות ביקורו של אל-אתאסי, נשיא סוריה, במוסקבה - ביקור שממנו שב ב-30 במאי 1967. אין בידו מידע רב על השיחות שהתנהלו שם, וניתן רק לשער כי האילוצים שכפתה ברית-המועצות על סוריה מסבירים את האיפוק שהפגינה זו האחרונה במהלך המלחמה.

אם כן, סוריה היתה האשמה העיקרית ביצירת המשבר, אך אין לראות בה אחראית בדרך כלשהי לפרוץ המלחמה. התערבותה של ברית-המועצות תרמה תרומה גדולה יותר להסלמת המשבר.

'אשמת' ברית-המועצות

ברית-המועצות זירזה את העלאתו של המשבר על סדר היום הפוליטי הבין-ערבי. היא חששה מפילת המשטר הסורי וביקשה לגרום למצרים להעניק לסוריה הרתעה מורחבת. אולם, היא שגתה קשות בהעריכה כי ניתן לתחום את המשבר היזום למסגרת של פעילות מוגבלת. היא לא העריכה נכונה את יכולתה לשלוט על מהלכיהן של לקוחותיה, נכשלה בהצבת אילוצים למניעת מעורבותה כמשבר, ואף ששיתפה פעולה עם ארצות-הברית לא הצליחה לעצור את הבערה המתפשטת. בנסותה לסייע לסוריה כמצוקתה ראגה ברית-המועצות 'לחמם' את האווירה באזור ולעודד את נאצר לתמוך בסוריה במסגרת מדיניות של הרתעה מורחבת. לכן דיווחה למצרים על ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הסורי והבטיחה לנאצר כי תרתיע כל גורם בין-לאומי שיפעל נגדו. היא הביאה בחשבון אפשרות שההתפתחויות באזור יהיו דומות לאלה של פברואר 1960. מנקודת מבטה, משבר יזום ומוגבל נתפס כאמצעי אפקטיבי דיו כדי להגן על המשטר הסורי במחיר צבאי נמוך, אך מלחמה נתפסה כחלופה גרועה, שכן עשויה היתה לפגוע במאחזיה באזור.⁴⁰

40. ריאיון עם הייכל: *Sunday Telegraph*, 7.10.1975

תגובותיה החריפות של ישראל נגד משטר הנאו-כעת' בסוריה עוררו חרדות עמוקות בברית-המועצות וגרמו לה לנהל תעמולה תקיפה נגדה. בסוף 1966 היה מצבה הכין-לאומי קשה: ידידה 'המתקדמים' בעולם - כן-בלה כאלג'יריה, אנקרומה בגאנה וסוקארו באינדונזיה - הודחו, וכעת נמצא גם המשטר הסורי בסכנה דומה. היא חששה כי כל מדיניותה במזרח התיכון עלולה להתמוטט, וחשה מחויבות עמוקה לסייע למשטר הסורי 'המתקדם' באמצעות מדיניות של הרתעה מורחבת שתושג בעזרת מצרים. אכן, ברית-המועצות תרמה תרומה מכרעת להתפתחות המשבר בשלכיו הראשוניים ולהפיכתו מוקד להתייחסות פעילה מצד בעלי התפקידים הראשיים במערכת הפוליטית במזרח התיכון. היא ביקשה לשמר את מעמדה גם במחיר הסלמתו של הקונפליקט, אך לא במחיר של מלחמה.

בכינוס הוועידה ה-23 של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית במרס 1966 הפגינה ברית-המועצות תמיכה נלהבת ונטולת סייגים בסוריה. שוכו של מנהיג המפלגה הקומוניסטית, ח'אלד בקדש, לסוריה וצירוף חבר המפלגה הקומוניסטית לממשלה סימלו את הידוק היחסים בין שתי המדינות. ישראל הוצגה כמרינה מחרחרת מלחמה הפועלת בשירות האימפריאליזם המערבי במטרה לבלום את השינויים המתקדמים באזור. הידוק הקשרים בין סוריה לברית-המועצות בא לידי ביטוי מובהק בחתימתן על הסכם צבאי ב-2 במאי 1966, שגרמה לישראל להגיב מידית ב-19 במאי 1966 בפרסום ידיעה על אספקת מטוסים וטנקים מארצות-הברית לישראל.

יחסיה של ברית-המועצות עם מצרים התהדקו אף הם. אות לכך היה ביקורה של משלחת רמת דרג בראשותו של ראש ממשלת ברית-המועצות, קוסיגיין, במצרים באמצע מאי 1966. בהודעת הסיכום של ביקור זה הכריזה ברית-המועצות כי היא תומכת בלא סייג במאבקן של מדינות ערב נגד התככים התוקפניים של האימפריאליזם המערבי ובהשבת הזכויות החוקיות לערביי פלסטין.⁴¹ בעקבות הודעה זו תכפו הביקורים של מרבית אנשי הממסד הצבאי והמדיני של מצרים וסוריה בברית-המועצות.⁴²

מדיניותה של ברית-המועצות הודגמה כבר בחלוף שבוע מסיום ביקורו של קוסיגיין במצרים. ב-25 במאי נקרא שגריר ישראל כמוסקבה אל סגן שר החוץ הסובייטי, ולאדימיר סמיונוב. הלה העביר לו איגרת ובה גינוי חריף של ישראל, שהואשמה בריכוז כוחות צבא ובכך שמנהיגיה משמיעים הצהרות מלחמה נגד כל שכנותיה הערביות. באיגרת נאמר כי ברית-המועצות תומכת בשמירת השקט באזור, ומקווה שישראל לא תרשה לכוחות חיצוניים לשחק בגורל עמה ומדינתה.⁴³ ב-14 באוקטובר 1966 העביר דימיטרי צ'ובחקין, שגריר ברית-המועצות בישראל, שדר רחוף לאשכול ובו גינה בחריפות את התבטאותו של רבין מספטמבר 1966. פעולות כאלה מאיימות על השלום

41. אל-אהראם, 19 במאי 1966.

42. שם, 22 בנובמבר 1966; אל-גמהוריה, 23 בנובמבר 1966; אל-אח'באר, 25 בנובמבר 1966.

43. A. Dagan, *Moscow and Jerusalem*, London 1970, pp. 174-175.

במזרח התיכון, טען צ'ובצ'ין, וברית-המועצות תיאלץ להגיב כדי להגן על מדינות ערב.⁴⁴ גם ב-9 בנובמבר הועברה לשגריר ישראל במוסקבה איגרת חריפה שבה הואשמה ישראל בתכנון פעולות מלחמה נגד סוריה. ברית-המועצות, כך נמסר כאיגרת, תנקוט את כל האמצעים הדרושים; על ישראל לפעול בחוכמה ולהימנע מפעילות צבאית.⁴⁵ במרס 1967 פרסמו מקורות סובייטיים ידיעות על כוחות צבא ישראלים המרוכזים בגבול עם סוריה.⁴⁶ המידע על כך הורחב בפגישות שערך שר החוץ הסובייטי, אנדריי גרומיקו, במצרים,⁴⁷ והפך מדאיג יותר לאחר הפלת המטוסים הסוריים ב-7 באפריל 1967.⁴⁸

ואולם, עם כל זאת היתה ברית-המועצות מוגבלת במדיניותה. על עובדה זו עמד חסנין הייכל, שציין בצנינות כי ברז'נייב ועמיתיו ייצגו דור חדש של מנהלים, שהטיפו למהפכות אך למעשה הקפידו על קיום הסטטוס-קוו.⁴⁹ ב-21 באפריל הוקרא באוזני שגריר ישראל במוסקבה שדר מאת שר החוץ הסובייטי יעקב מאליק. בשדר נאמר כי ברית-המועצות מזהירה את ישראל שמדיניותה היא הרת סכנות לשלום במזרח התיכון.⁵⁰ עוד נאמר בו כי דברי רבין מספטמבר 1966 והריאיון שהעניק אשכול למקורות חוץ⁵¹ הם הוכחה למדיניותה התוקפנית של ישראל ולשאירתה להפיל את המשטר הסורי. כמו כן נטען כי הבעיה היא מדיניותה של ארצות-הברית, שמסייעת לתוקפנות ישראל באמצעות התערבות הצי השישי.⁵²

ב-12 במאי העביר קצין מודיעין בשגרירות ברית-המועצות בקהיר לגורמי מודיעין מצריים מידע על הימצאותם של כוחות צבא ישראלים בגבול עם סוריה. מידע דומה הועבר לאסד בעת ביקור שערך במוסקבה, ובו גם הובטח לו כי ברית-המועצות תסייע לסוריה ולמצרים במאבקן נגד תוקפנותה של ישראל.⁵³ הודעתה של ישראל כי תערוך מצעד צנוע בירושלים כדי לא להפר את הסכמי שביתת-הנשק⁵⁴ חיזקה את ההערכה שלמעשה היא עסוקה בהכנת המתקפה על סוריה וכוחותיה מרוכזים בחזית. ב-13 במאי 1967 העביר השגריר הסובייטי במצרים לשר החוץ המצרי איגרת ובה פרטים על ההיערכות הצבאית של ישראל, על כוונותיה וגם על סדרי כוחותיה - כמותם, סוגיהם ומיקומם בחמש חזיתות תקיפה מול רמת הגולן. היה זה דוח מפורט ביותר, ומסקנתו

44. *ibid.*, p. 187

45. *ibid.*, pp. 190-192

46. כדראן, אל-אהראם, 25 בפברואר 1968.

47. שם, 2 באפריל 1967.

48. הייכל, אל-אהראם, 4 ביוני 1971.

49. מ"ח הייכל, הסמינר הקומיסר, תל-אביב 1981, עמ' 172-174.

50. Dagan, *Moscow and Jerusalem*, pp. 202-203

51. *U.S. News and World Report*, 17.4.1967

52. Dagan, *Moscow and Jerusalem*, pp. 203-204

53. עמ"כ מרתני, אל-פריק מרתני ירוא אל-חקאק, ביירות 1976, עמ' 53-55, 58.

54. הכר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 148; אבן, פרקי חיים, עמ' 314; דיין, אבני-דרך, עמ' 392.

היתה ישראל עומדת לתקוף את סוריה בעוצמה ניכרת בין 16 ל-22 במאי.⁵⁵ כ-14 במאי קיבל אנואר סאדאת, נשיא האספה הלאומית, שדר מסגן שר החוץ הסובייטי, שהפציר במצרים לפעול להרתעת ישראל באמצעות הכנסת כוחות לקדמת סיני. כתמורה התחייבה ברית-המועצות להעניק למצרים תמיכה צבאית במקרה שישאל לתקוף אותה ותמיכה מדינית לשם הרתעת ארצות-הברית. מאוחר יותר ציין סאדאת כי היה בידו מידע על ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הסורי,⁵⁶ ולמעשה עוד באותה עת פורסם כי הוא שמע התבטאויות ברורות ביותר בעניין זה מפי בכירי השלטון בברית-המועצות.⁵⁷ ראש המודיעין הצבאי של מצרים, אחמד צאדק, שהתמקד בהשגת מידע על ריכוזי כוחות ישראל בגבול הסורי ובניתוח משמעותיותו הצבאיות, ציין שברית-המועצות לא היתה המקור היחיד למידע זה וכי הוא נאסף גם באמצעות מודיעין צבאי ישיר. עם זאת, נראה שעיקר המידע הגיע מן הנספח הצבאי הסובייטי בלבנון, ולאחר מכן נמצא לו כיסוס במקורות סוריים ומצריים.⁵⁸ בהקשר הזה ראוי לבחון את תפקידה של משלחת מטעם הסובייט העליון שביקרה בלבנון בין 4 ל-12 במאי 1967.⁵⁹

חסנן הייכל ניתח את תגובותיה הראשוניות של מצרים לנוכח האפשרות של התלקחות מלחמה בין ישראל לסוריה.⁶⁰ כנאום ההכרזה על סגירת מצרי טיראן הודיע נאצר כי מקורות סובייטיים אמינים העבירו לו כ-13 במאי 1967 ידיעות מדויקות על ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הסורי - 13 חטיבות שנפרסו לאורך שתי חזיתות.⁶¹ גם כנאום ההתפטרות שלו הודיע נאצר כי 'ידידינו כברית-המועצות העבירו לנו מידע מפורט על המזימה הישראלית'.⁶² לטענת הייכל, הסורים אמנם העבירו במשך תקופה ארוכה מידע רומה, אך נאצר הטיל ספק באמיתותו, ורק משהתקבל המידע המאשש מברית-המועצות שינה את גישתו והחל להתייחס לידיעות ככובד ראש. עם זאת, מציין הייכל, מצרים דבקה בהמלצתה להפגין אפוק צבאי ובמדיניות של מניעת מלחמה.⁶³ באותה עת קיבל נאצר איגרת תמיכה מקוסיגין ובה נאמר כי ברית-המועצות תפעל למניעת התערבות עוינת נגד מצרים.⁶⁴ גם כנאומו באו"ם כ-19 ביוני 1967 ריבד קוסיגין על כוונותיה של ישראל למוטט את המשטר בסוריה ואף להעביר את חזית המלחמה אל מול מצרים. הוא טען כי כ-9 במאי החליטה הכנסת להסמיך את ממשלת

55. נאצר, אל-אהראם, 24 ביולי 1967; הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 175.

56. א' סאדאת, אנוור אל-סאדאת: סיפור חיי, ירושלים 1978, עמ' 133.

57. אל-גמהוריה, 16 במאי 1967.

58. מרתגי, אל-פריק מרתגי, עמ' 53-55.

59. אל-נהאר, 13 במאי 1967.

60. מ"ח הייכל, 1967: אל-אנפג'אר: חרב אל-ת'לאת'ין סנה, קהיר 1990, עמ' 445-456.

61. אל-אהראם, 23 במאי 1967; הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 175-176.

62. אל-אהראם, 10 ביוני 1967.

63. הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 175-176.

64. אל-אהראם, 30 במאי 1967.

ישראל לבצע פעולה צבאית מתחייבת נגד סוריה וכוחות המילואים גויסו.⁶⁵ בספרו *Decisions in Crisis* טוען מיכאל בריצ'ר כי ב-7 במאי 1967 החליט הקבינט הישראלי שאם לא תשנה סוריה את מדיניותה תגיב ישראל בפעולה צבאית - אם כי מוגבלת.⁶⁶ אישוש נוסף למגמות אלה ניתן למצוא במאמר שפורסם בשיא המשכר בין ישראל לסוריה ב-*New York Times*. במאמר זה נטען כי בישראל שוקלים ברצינות לבצע פעולה צבאית נרחבת נגד סוריה במטרה לכלום את פעילות הטרור. כמו כן צוטטו במאמר דברים שאמר ראש הממשלה, לוי אשכול, בריאיון שהעניק לעיתון ב-12 במאי, ובו טען כי ישראל לא תהסס לפעול נגד סוריה ככל שיידרש, משום שהפעילות החבלנית המופנית נגדה היא למעשה פעילות של הקומנדו הסורי ולא של שליחים פלסטינים מטעמה של סוריה.⁶⁷

לסיכום, ברית-המועצות הפעילה את כל מנגנוני האזעקה כדי שמצרים תפעל להשגת הרתעה מורחבת להגנתה של סוריה, לפי הדגם של פברואר 1960. מה הניע אותה לעשות זאת? לפי גישה אחת, שמייצגה הוא אברהם בן-צור, ברית-המועצות דווקא חששה שמלחמה תפגע במעמדה הלא יציב במזרח התיכון, אך בשל שיקולים פנימיים, הקשורים במאבקי שלטון, ביקשה 'לחמם את האווירה באזור'. עם זאת, טוען בן-צור, היא קיוותה כי המשבר יביא להרתעת ישראל גם בלי שהמצב יגיע לכדי מלחמה.⁶⁸ תמיכה בגישה זו ניתן למצוא גם במחקרו של דוד קמחי.⁶⁹ גישה שנייה היא זו של הייכל. הוא רואה במדיניותה של ברית-המועצות 'קנוניה', שנועדה להעצים את המשבר כדי להגביר את השפעתה הכוללת במזרח התיכון משיקולים גלובליים הקשורים במאבק הבין-גושי בינה לבין ארצות-הברית. הייכל תקיף בדעתו שמדיניותה של ברית-המועצות לא נועדה לסייע לערבים נגד ישראל, ומרגיש כי היא ביקשה להזעיק את מצרים ולהכינה למשבר אך לא לדרכן אותה לנקוט פעולה צבאית.⁷⁰

גישה שלישית היא זו של נדב ספרן, הטוען כי לידי שירותי הביון הסובייטיים הגיעה 'תוכנית מגירה' של ישראל ובה פרטים על מתקפה צבאית מתוכננת נגד סוריה. לטענתו דאגה ברית-המועצות להעביר את המידע למצרים בלא לבדוק את אמיתותו התפעולית.⁷¹ מרתגי טוען כי הנספח הצבאי הסובייטי בבירות הוא שהעביר את המידע למצרים.⁷² לטענת ז'ק דרוז'י וחזי כרמל, תוכנית כזאת אכן הוכנה בידי יובל נאמן

.65 *New York Times*, 20.6.1967; United Nations Documents, no. 6717, 19.6.1967

הייכל, 1967: אל-אנפנ'אר, עמ' 625.

.66 M. Brecher, *Decisions in Crisis*, Berkeley, CA 1980, p. 36

.67 *New York Times*, 13.5.1967

.68 א' בן-צור, גורמים סובייטיים ומלחמת ששת הימים, תל-אביב 1975.

.69 ר' קמחי, האופציה האחרונה: המאבק לשלום במזרח-התיכון, תל-אביב 1992, עמ' 15-18, 251-260.

.70 הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 166-182.

.71 נ' ספרן, העימות הערבי-הישראלי: 1948-1967, ירושלים 1969, עמ' 236.

.72 מרתגי, אל-פריק מרתגי, עמ' 53-55.

בשנת 1957, בהיותו סגן ראש אמ"ן, אך ברית-המועצות עדכנה אותה וב-1967 הציגה אותה כתוכנית למלחמה, בלא להוסיף לה פרשנויות.⁷³

גישה רביעית - כנראה הסבירה ביותר - לניתוח הנסיבות שהביאו לפרוץ מלחמת 1967 רואה במעורבות ברית-המועצות 'טעות לעולם חוזרת'. לפי גישה זו, ברית-המועצות ביקשה לסייע ללקוחה הסורית בלא להיות מעורבת ישירות במתרחש, בלא להסתבך עם ארצות-הברית, ובהחלט לא במחיר של מלחמה. ואולם, היא איבדה את השליטה על הנעשה והמצב הידרדר למלחמה.⁷⁴ לעומת זאת טוען אבא אבן כי החוליה המכרעת בשרשרת האירועים שהביאו לפרוץ המלחמה ב-1967 'חושלה על-ידי ברית המועצות'.⁷⁵ זאת גם הערכתו של ריצ'רד ב' פארקר, המדגיש כי ברית-המועצות היתה האשמה העיקרית בפרוץ המלחמה.⁷⁶

הלחצים שהפעילה ברית-המועצות במטרה להשיג הרתעה מורחבת נשאו פרי, ונאצר החל את מהלכו. ואולם, משצבר המשבר תאוצה לאחר הטלת הסגר על מצרי טיראן החלה ברית-המועצות לפעול דווקא כגורם ממתן, והיתה שותפה למהלכי המדיניים של ארצות-הברית מתוך כוונה ברורה להרגיע את המצב. לפיכך אימצה מדיניות של אילוצים: על מצרים הפעילה לחץ מתון, כנסותה לשכנע אותה כי הצליחה בפעולתה וכי כעת עליה רק לגבש את הישגיה, ואילו על ישראל ניסתה ללחוץ באמצעות איומים ואזהרות. ניתוח מדיניותה של ברית-המועצות מראה כי במהלך המשבר, עד סוף מאי 1967, היא העבירה למצרים מסרים עקיפים בלבד, בניסיון לשכנעה לסייע לסוריה בפעילות צבאית מוגבלת. במהלך אותה תקופה לא איימה ברית-המועצות על ישראל ישירות, מנהיגיה לא השמיעו הצהרות חריפות, וגם פנייתה לארצות-הברית כתביעה שתפעל להגבלת ישראל היתה שונה מהותית מפנייתה אליה בזמן מלחמת 1956. באופן יחסי השתדלה ברית-המועצות שלא להתבלט - אף שהעניין שגילתה במשבר לא היה מינורי - וגם כשאיימה והזהירה לא התלוו לאיומיה סנקציות או היערכות לפעילות צבאית.

ברית-המועצות העניקה משקל יתר להיותה מעצמת-על הדוגלת בסטטוס-קוו מדיני, והעמידה את יחסיה עם ארצות-הברית בדרגת חשיבות גבוהה יותר. לנוכח האילוצים שהטילה ברית-המועצות על מצרים יכול היה גם נאצר להבין כי את מדיניותה מנחים האינטרסים הגלובליים שלה ושאיפתה להגיע להכנות אזוריות ובין-לאומיות עם ארצות-הברית.⁷⁷

73. J. Derogy and H. Carmel, *The Untold History of Israel*, New York 1979, pp. 213-215.

74. R. B. Parker, 'The June 1967 War: Some Mysteries Explored', *Middle-East Journal*, 46, 2 (Spring 1992), pp. 184-196.

75. אבן, פרקי חיים, עמ' 315.

76. R. B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle-East*, Bloomington, IN 1993, pp. 21-35.

77. ע"ל בגרדרי, מרכרתי, ב, קהיר 1977, עמ' 274-277, 298-299; הייכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 773, 916-918.

היכל מדגיש כי כוונתה של ברית-המועצות היתה להכשיר את מצרים פסיכולוגית לקראת המשבר. היא נקטה שתי לשונות - לשון האזעקה ולשון האיפוק גם יחד - אך לא התכוונה לדרבן את מצרים לנקוט יוזמה ולהילחם נגד ישראל.⁷⁸ נאצר לא הבין שברית-המועצות לא ביקשה להביא את המשבר לידי מלחמה, ולא חזתה שתהיה מעורבת ישירות בפעילות צבאית במזרח התיכון.⁷⁹ אכן, הוא לא העריך נכונה את מדיניותה של ברית-המועצות, ולא הבין את מהלכיה.⁸⁰

בתוך פחות מיממה מפרוץ המלחמה הסכימה ברית-המועצות להפסקת אש מידית, ולמרות זעקותיה ואיומיה היתה שותפה לכל ההחלטות וההסדרים שנועדו להביא לסיום המלחמה ולמניעת התפשטותה.⁸¹ היעדרה של פעילות סובייטית קונקרטיה רימו כי ברית-המועצות כלל לא גיבשה מדיניות של התערבות לטובת מצרים וסוריה למקרה שמעשי האיבה יתפתחו. בכך ניתן לראות הוכחה נוספת לכך שברית-המועצות אמנם היתה אחראית במידה רבה להאצת המשבר, אך לא להידרדרותו למלחמה. בתהליך זה מילאה מצרים תפקיד חשוב יותר.

'אשמת מצרים': נאצר

יש הסבורים כי המצב החברתי-כלכלי הקשה ששרר במצרים הוא שגרם לה לנקוט מדיניות חוץ רדיקלית כדרך להחצנת בעיותיה - דבר שהוביל בסופו של דבר לפרוץ המשבר בינה לבין ישראל. בשנת 1966 החמיר המצב הכלכלי במצרים לאחר שב-1965 הופסק הסיוע האמריקני שהוענק לה. בצבא החלה תסיסה חריפה עקב הסתבכותה של מצרים במלחמה בתימן, ובדידותה בעולם הערבי פגעה בה מבחינה כלכלית וחברתית. תוכנית החומש נכשלה, הגירעון במאזן המסחרי גדל והתוצר הלאומי הגולמי שאף לאפס. בהתחשב בקצב הגידול הטבעי במצרים, שעמד על כשלושה אחוזים בשנה, היתה משמעות הדבר נסיגה חמורה ברמת החיים במדינה זו, שגם כך היתה בין הנמוכות בעולם. בנסיבות אלה נחלש המשטר, ופעילות האופוזיציה המחתרנית של 'האחים המוסלמים' צברה תאוצה. באוגוסט 1966 הוצאו להורג שלושה ממנהיגי הארגון, וכהם סיר קטב, מנהיגו האידאולוגי וראש הפיקוד הסודי.

ואולם, ניתוח המצב ששרר במצרים במחצית מאי 1967 אין בו כדי להוכיח כי מציאות זו היא שגרמה לה לצאת למלחמה. נאצר דווקא המשיך במדיניות הבלימה כלפי סוריה ובתגובות והירות לפעילותה של ישראל, שהחלה להיות תוקפנית יותר מאז 1966.⁸² הוא גם לא נענה לבקשות הסיוע שהפנתה אליו סוריה למרות הסכם ההגנה

78. הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 175.

79. Parker, 'The June 1967 War', pp. 15-17.

80. הייכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 725, 733, 895.

81. הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 182-194.

82. R. Burrowes and D. Muzzio, 'The Road to the Six Day War: Aspects of Enumerative History of Four Arab States and Israel: 1965-1967', *Journal of Conflict Resolution*, 14, 2 (June 1972), pp. 211-226

שנחתם ב־4 בנובמבר 1966 - גם לא לאחר התקרית ב־7 באפריל 1967. למעשה נגרר נאצר למשבר בשל לחציה של ברית-המועצות, שפתחה במסע שכנוע נרחב במטרה להעניק לסוריה יכולת הרתעה מורחבת. לפיכך, ספק אם ניתן לתלות בו את האשמה לפריצת המלחמה.

ריצ'רד פארקר, שבזמנו שימש יועץ פוליטי בשגרירות ארצות-הברית בקהיר, מצא כי במצרים שוררת הסכמה רחבה בקשר לרעה שהגורם העיקרי לפעולתו הנמהרת של נאצר היה תפיסתו המעוותת, אך הסכמה מועטת באשר לסיבות לתפיסתו זו ולגורמים שהביאוהו להגיב ללחציה של ברית-המועצות כפי שהגיב. ניתן לראות במהלכיו של נאצר מדיניות כושלת ושגויה של ניהול משברים, שבעקבותיה הסלים המשבר והידרדר למלחמה. תהליכי הגיוס הצבאי ההדרייים, תגובות הבהלה של ישראל, ההשתלבות ברחוב הערבי, עירוד המערכת הבין-ערבית ותגובתה המתונה של המערכת הבין-לאומית למשבר ולסגירת מצרי טיראן - כל אלה גרמו לו לנקוט צעדים קיצוניים, שעד מהרה אבדה לו השליטה עליהם.⁸³

גם ספרן טוען כי המשבר הידרדר למלחמה כשל הסתככותו של נאצר בנסיבות שלא היתה לו שליטה עליהן.⁸⁴ זאת היתה גם הערכתו של ראש ממשלת ישראל לוי אשכול.⁸⁵ אסמאעיל פהמי ציין כי החלטותיו של נאצר היו לא שקולות ולא הגיוניות. לטענתו, הוא לא התייעץ עם איש ודחה את הניתוחים שנגדו את תפיסתו. כל אלה הובילו למשבר שהלך והסלים, ומנעו ממנו לחזור בו מהחלטותיו.⁸⁶ עם זאת, אף שנאצר ידע כי יצר כמה 'עילות למלחמה' מבחינת ישראל וכי הסבירות למלחמה עלתה עקב כך למאה אחוז, הוא עדיין לא שאף למלחמה.⁸⁷ בנאום המפורסם שנשא ב־22 במאי בכיר-גפגפה אמר נאצר כי אם ישראל רוצה מלחמה, כי אז 'א ה לן ו ס ה לן'.⁸⁸ במילים אחרות, מצרים לא התכוונה ליזום מלחמה, אך היתה מוכנה להגיב במכה שנייה. גם לאחר הטלת הסגר על מצרי טיראן, אף שנאצר חש כי המלחמה הפכה לבלתי נמנעת, הוא לא התכוון ליזום אותה, מתוך הערכת אילוצי המעצמות⁸⁹ ועקב בטחון-יתר צבאי.

בתחילת יוני 1967 לבש המשכר סממנים מדיניים מובהקים. ב־30 במאי קיבל נאצר איגרת מאו-טטאנט, מזכ"ל האו"ם, שנשלחה, להערכתו, על דעת מעצמות-העל

83. Parker, *The Politics of Miscalculation*, p. 37

84. ספרן, *העימות הערבי-הישראלי*, עמ' 228.

85. הכר, *היום תפרוץ מלחמה*, עמ' 163.

86. I. Fahmy, *Negotiating for Peace in the Middle-East*, London 1983, p. 20

87. סאראת, *אנוור אל-סאראת*, עמ' 133.

88. אל-אהראם, 23 במאי 1967.

89. נאצר, אל-אהראם, 26 במאי 1967, 27 במאי 1967; הייכל, אל-אהראם, 26 במאי 1967; L. C. Brown, 'Nasser and June 1967 War: Plan or Improvisation?' in: S. Seikaly, R. Baalbaki and P. Dodd (eds.), *Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of M. H. Kerr*, Beirut 1991, pp. 119-137

ובהסכמתן בדבר מתן פסק-זמן מדיני. נוסף על כך העבירה לו ארצות-הברית מידע שלפיו הסכימה ישראל לשבוע-שבועיים של ארכה מדינית. לבסוף, בעקבות ביקורי יוסט ואנדרסון במצרים, הוסכם כי ב-7 ביוני ייערכו ביקורים הדדיים של סגן נשיא מצרים בארצות-הברית ושל סגן נשיא ארצות-הברית במצרים. אך מעל לכול העריך נאצר כי ברית-המועצות עומדת לצדו ומוכנה להעניק לו תמיכה ועידור בהרתעת ארצות-הברית. לכן סבר כי יוכל להרשות לעצמו לנקוט מדיניות של איפוק צבאי ובמקרה שתפרוץ מלחמה - להגיב במכה שנייה.

בנסיבות אלה לא יכול היה נאצר שלא להעריך כי למרות פעילותו הצבאית המקיפה הוא זוכה להישגים בין-לאומיים נרחבים: ארצות-הברית ניסתה לפייסו והטילה אילוצים על ישראל, ברית-המועצות הבטיחה לו שתעמוד לצדו ותרתיע את ארצות-הברית, צרפת הודיעה על הטלת אמברגו על משלוח נשק למזרח התיכון - שמשמעו היה פגיעה בישראל בלבד - ונוסף על כך לא חלה התקדמות בארגון הכוח הרב-לאומי, ומרבית המדינות במערכת הבין-לאומית נרתעו מלהשתתף בו. לאור כל אלה העריך נאצר שהסביבה הבין-לאומית נוטה בכיור לטובתו. הפעילות הדיפלומטית החלה לצבור תאוצה, ונראה היה שהישגיו עשויים להתרחב גם בלא שימוש באקט המלחמה. הוא ראה לנגד עיניו את שיבת מצרים למוקד הפוליטיקה הבין-לאומית במסגרת 'מדיניות המטוטלת',⁹⁰ כפי שניתח זאת הייכל. ואולם, גם נאצר נוכח לדעת כי ברגע שפורץ משבר, כל הסימנים שלכאורה מעידים על ניהול משברים אפקטיבי מתגלים כאשליות מסוכנות. נאצר נקט סדרה של צעדים מסלימים, שקראו תיגר על כל אסטרטגיית ההרתעה של ישראל והרחיבו את ממדי המשבר. בהיותו נתון ללחציה של המערכת הבין-ערבית הוא לא היה מסוגל להגביל את מטרותיו. אך צעדיו סיכנו את ישראל, והיא הרגישה צורך ומחויבות לצאת למלחמה מקדימה.

לאור כל זאת ניתן להבין מדוע הופתעה מצרים משפתחה ישראל במלחמה. נאצר העריך כי המשא-ומתן המדיני צובר תאוצה לפי תנאיו. בנסיבות אלה הוא שאף להמשיך כמומנטום המדיני. אך המשבר הסלים עקב התערבותה של ירדן במצב, וישראל יצאה למלחמה מקדימה. את האחריות לכך ניתן להטיל, בין היתר, על עבד אל-חכים עאמר, סגן המפקד העליון של צבא מצרים.

'אשמת מצרים': עאמר והצבא

פארקר סבור כי לעאמר ולחכורת מפקדי הצבא שמינה היתה השפעה מכרעת על עיצוב מדיניותו של נאצר, על תחושת הביטחון שלו ועל הערכתו שכראי להסלים את המשבר.⁹¹ גם עבד אל-מגיד פריד, שכאותה עת כיהן כמזכיר הכללי של משרד הנשיא,

M. H. Kerr, 'Egyptian Foreign Policy and the Revolution', in: P. J. Vatikiotis (ed.), *Egypt Since The Revolution*, New York 1968, pp. 114-134
Parker, 'The June 1967 War', pp. 184-196 .91

טען שעאמר היה אשם במידה רבה בסגירת מצרי טיראן ולפיכך גם כההליך הבלתי הפיך שהוביל למלחמה. לטענתו שכנע עאמר את נאצר כי הצבא המצרי מסוגל לבלום מתקפה ישראלית מקדימה ולכבוש את הנגב.⁹² פווי מתאר בהרחבה את הכוח שצבר עאמר בקרב קציני הצבא הבכירים, וטוען כי הוא גרם לפוליטיזציה של הצבא, היה אחראי לסדרת מינויים פוליטיים כושלים,⁹³ ובניגוד גמור לנאצר ראה את אפשרות השגתו של ניצחון במלחמה נגד ישראל כאפשרות ראלית ביותר.⁹⁴

הגישה המייחסת לעאמר תפקיד מכריע בתהליך שהוביל לפרוץ המלחמה מסתמכת על הנתונים המוטעים שהעביר זה האחרון לנאצר בדבר עוצמתה היחסית של מצרים וברבר יכולתה לנצח גם במלחמה מקדימה אם ישראל תפתח בה. היא מצביעה על פקודת הנסיגה המהירה שהוציא עמאר ביום השלישי למלחמה כלא שהעביר הנחיות מסודרות ובלא שהתייעץ קודם לכן עם מטהו ועם הרמטכ"ל, מחמד פווי, עם מפקד החזית, מרתגי. הפקודה מוטטה את כל מערך הצבא המצרי ולא הותירה כמעט אופציה למלחמה יבשתית.⁹⁵

אלכסנדר ג'ורג' מדגיש את הבעייתיות הכרוכה ברצון להשיג מטרות מדיניות חשובות ובהימנע מלמלחמה. לטענתו קיים ניגוד מהותי בין ההיגיון הצבאי לבין היכולת להגביל את המטרות הפוליטיות כאשר משכר בין מדינות מסלים. לפיכך יש צורך בפיקוח פוליטי הדוק על הצבא כדי למנוע הסלמה בלתי רצויה ובלתי מתוכננת במצב, כעיקר בלא ידיעתם של קובעי המדיניות.⁹⁶ לפי אחת הגרסאות, במשך יומיים העביר עאמר לנאצר נתונים אופטימיים על המתרחש בשדה הקרב. זה היה הרקע לשיחת הטלפון שבה הודיע נאצר לחוסין כי צבא מצרים כבר פועל בנגב ולכן על צבא ירדן לחבור עמו מהר חברון.⁹⁷ עם זאת, לטענה זו יכולה להיות גם מקבילה נגדית, לפיה היו נאצר ועאמר שותפי סוד לתבוסה הצבאית ועיכרו תוכנית פעולה בעלת שתי מגמות: גרירת מדינות ערב למלחמה, והאשמת ארצות-הברית בתבוסה מתוך ניסיון להביא להתערבותה של ברית-המועצות. גרסה אחרת מאשימה את הפיקוד המצרי בכך שהעביר דיווחים כוזבים, ובמקביל טען כי ארצות-הברית התערבה לטובת ישראל ואילו ברית-המועצות לא התערבה לצד הערכים למרות הבטחתה לעשות כן.⁹⁸ לפי גרסת פארוק עביד, עם היוודע ממדי התבוסה נעשה ניסיון לשחזר את מהלכי מלחמת 1956 כנסיגה מצרית מהירה לכיוון התעלה ובניהול משא-ומתן עם ארצות-הברית במגמה

92. S. A. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, London 1987, p. 96.

93. מ' פווי, 'הרב ת' לאת' סנואת: 1970-1967: מר'כראת אל-פריק אוול מחמר פווי, הליופוליס 1980, עמ' 76-82.

94. ע' אמאס, נאצר ועאמר, קהיר 1985.

95. כ"ח עלי, 'לוחמים ועושי שלום, תל-אביב 1993, עמ' 39-40.

96. A. L. George, 'Crisis Management: The Interaction of Political and Military Considerations', *Survival*, 26, 5 (September-October 1984), pp. 223-234.

97. ח' הרצוג, עם כלביא יקום, ירושלים 1983, עמ' 127.

98. הייכל, אל-אהראם, 13 באוקטובר 1967.

מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירון ומלחמת ששת הימים

לאלי את ישראל לסגת.⁹⁹ את הגרסה הזאת מאשש ניתוחו של הייכל, הטוען כי עד למתן פקודת הנסיגה היה מספר האכרות כצבא מצרים כ-250, ואילו יתר האכרות נגרמו לאחר שניתנה הפקודה.¹⁰⁰ לפי טענה זו, לו דחה עמאר את מתן הפקודה כיממה אחת היה מצבו של הצבא הישראלי ככי רע.¹⁰¹

סעד ג'מעא העריך כי שירותי המודיעין של מצרים מילאו תפקיד נכבד בהטעיית נאצר בחודשים שקדמו למלחמה ובמהלכה, בהתחשב בעוצמתה הצבאית האמיתית של ישראל בהשוואה למצבו האמיתי של הצבא המצרי.¹⁰² זאת גם דעתו של אנתוני נאטינג, שטוען כי נאצר היה משוכנע ביכולתה של מצרים להביס את ישראל, שהרי שירותי המודיעין הבטיחו לו זאת מפורשות.¹⁰³ יתר-על-כן, הם הבטיחו לו כי בהיעדר יכולת צבאית לא תוכל ישראל להוציא לפועל התקפה על מצרים גם בגלל האילוצים שתטיל עליה המערכת הבין-לאומית.¹⁰⁴

לסיכום, ניתן להעריך כי נאצר ועאמר היו אחראים כמידה רבה להסלמת המשבר ולהבאתו ל'נקודת האל-חזור': נאצר - בשל המהלכים המדיניים שהניע, ועאמר - בשל כטחונו המופרז ביכולת הצבא המצרי ובשל מהלכיו הצבאיים התמוהים. כאמור, הגם שבתחילת יוני 1967 עדיין היה סיכוי שהמשבר יעלה על פסים מדיניים וייווצר סטטוס-קוו חדש, ונאצר אף חתר לכך, היה עמאר בטוח מדי ביכולתה הצבאית של מצרים (כדומה לישראל לפני מלחמת 1973). עם זאת, אף שאין ספק שזה גורם חשוב לפרוץ מלחמות, יש לזכור כי ההסלמה נגרמה גם בשל החלטותיו של נאצר ובשל הדרך הכושלת שבה ניהל את המשבר. לכן, אף שניתן להאשים את עאמר ואת פיקוד הצבא (כמו גם את ישראל לפני מלחמת 1973) ב'חשיבת-כיחד', הרי הם שידרו לנאצר את מה שציפה לשמוע, ובסופו של דבר ראה נאצר בתהליכים הצבאיים רק אמצעי להשגת הישגים מדיניים, שאותם ביקש למצות.

ואף-על-פי-כן, ספק אם ניתן להאשים את נאצר ואת עמאר בפרוץ המלחמה. הם אמנם הניעו את המהלכים שהביאו את המשבר לידי מלחמה, אך לא גרמו בהכרח לפריצתה. מדיניות ישראל והתנהגותה תרמו לא פחות להתפתחות המשבר ולהסלמתו לקראת מלחמה.

99. אל-גמהוריה, 15 ביוני 1968.

100. אל-אהראם, 12 ביוני 1968.

101. אל-טוויל, אחר-סאעה, 19 ביוני 1967.

102. ס' ג'מעא, אל-מאמרה ומערכת אל-מציר, ביירות 1968, עמ' 171.

103. A. Nutting, *Nasser*, New York 1972, pp. 408-409.

104. *ibid.*, p. 398.

'אשמת' ישראל: תדמיות של חולשה

גורם נוסף שהוצג כעילה לפרוץ המלחמה ב־1967 הוא החולשה המדינית, ההנהגתית והכלכלית שהפגינה ישראל מאז 1966. כגישה זו מצדד אבנר יניב,¹⁰⁵ כנראה בעקבות שמעון פרס¹⁰⁶ ובעקבות דברים שאמר מתי פלד ב־28 במאי, ב'ליל הגנרלים'.¹⁰⁷ היא מצביעה על ארבע מגמות של הפגנת חולשה מצד ישראל: חולשה הנהגתית הקשורה למנהיגותם של אשכול ורבין; כשלון ההרתעה המורחבת של ישראל עקב חוסר תמיכה מצד המערכת הבינ־לאומית; תדמית של חולשה צבאית וכלכלית; והדימוי של ישראל בתחום האטום.

1. חולשה הנהגתית. במשך כל תקופת המשבר הפגינה ישראל הססנות, פייסנות וחולשה רכתי. מאז פברואר 1966 השמיעו אשכול ורבין הצהרות תקיפות ותוקפניות, שחיפו אולי על מדיניות בלתי מאוזנת והססנית. הייכל סכור כי כמה מצעדיו של נאצר, כמו סגירת מצרי טיראן, ננקטו בשל תגובותיה המהוססות של ישראל.¹⁰⁸ המדיניות ההססנית והפייסנית התפתחה, כנראה, בשל ההפתעה ממהלכי הבלתי־צפויים של מצרים. היא באה לידי ביטוי כבר ב־22 במאי, בנאומו של ראש הממשלה לוי אשכול עם פתיחת מושב הכנסת, ובתגובתה המהוססת של הממשלה ב־23 במאי בעקבות סגירת מצרי טיראן. נאום אשכול ב־22 במאי¹⁰⁹ עורר את הרושם שישראל אינה מאמינה ביכולתה להשיב את המצב לקדמותו בכוחות עצמה, ופגע קשות בכושר ההרתעה שלה. התגובה לא איחרה לבוא, ועוד באותו יום הודיע רדיו דמשק כי 'בהלה ופחד אחזו את המדינה הציונית, והיא עומדת לפני התמוטטות. מדינת הכנופיות לא בטוחה יותר בקיומה, על־כן היא תובס ותסולק מהמזרח התיכון הערבי'.¹¹⁰ לאחר מעשה טען דיין כי ישראל שגתה חמורות בכך שלא הגיבה מיד עם תחילת המשבר. לטענתו, הטלת הסגר על מצרי טיראן היתה צעד מלחמתי מובהק שהצדיק פעולה צבאית מידית. ההימנעות מכל פעולה פגעה קשות בכושר ההרתעה של ישראל, חיזקה את נחישותו של נאצר וכפתה על ישראל לפתוח במלחמה בתנאים אסטרטגיים נחותים. לו היתה ישראל יוצאת מיד למלחמה, טען דיין, היו צעדיה מתקבלים בהכנה בעולם כולו.¹¹¹

'מחלתו' של רבין ו'יציאתו לחופשה' חפוזה ב־24 במאי למשך 36 שעות כדי לקבל

A. Yaniv, *Deterrence Without the Bomb: The Politics of Israeli Strategy*, 105 Boston, MA 1987, pp. 115-123

106. ש' פרס, קלע רוד, ירושלים 1970, עמ' 195.

107. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 194-198.

108. היכל, 1967: אל־אנפג'אר, עמ' 509-519.

109. מעריב, 23 במאי 1967.

110. אל־בעת', 24 במאי 1967.

111. א' בראון, חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה, תל־אביב 1997, עמ' 18.

מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירדן ומלחמת ששת הימים

'טיפול רפואי של הרעלת ניקוטין'¹¹² נתפסה כחולשה רבתי וכבעלת חשיבות מכרעת למהלכיה הצפויים של ישראל. פרשת התמוטטותו של רבין נחשפה לראשונה ב-22 באפריל 1974, ערב התמודדותו מול פרס על הנהגת מפלגת העבודה. פרסומה התבסס על תזכיר סודי שכתב ראש אג"ם, עזר ויצמן, שישה חודשים לאחר מלחמת 1967, לפי בקשת שר הביטחון, משה דיין. לדברי ויצמן הודיע לו רבין: 'סיבכתי את מדינת ישראל בגלל טעויות רבות שעשיתי' - זאת לאחר שבן-גוריון גער בו קשות על שהעמיד את ישראל בסכנת קיום עקב מדיניותו התוקפנית כלפי סוריה. גם שר הפנים, משה חיים שפירא, מראשי המתנגדים ליוזמה הצבאית, גער ברבין בטענה שהוא האחראי לסיכונה של מדינת ישראל.

ויצמן נקרא לבית רבין, שם שמע את אבחנתו של קצין רפואה ראשי, שקבע כי 'חזרה חמורה' אחזה את רבין וכי הוא הורה לו על מנוחה מוחלטת. בריאיון שהעניק מאוחר יותר לעיתון חדשות הגיב רבין על פרשה זו: 'נכנסתי למצוקה קשה בגלל האשמה שלי את עצמי כי הרברים הולכים לקראת מלחמה. הכל היה על הכתפיים שלי. אני לא ישן קרוב לתשעה ימים, מעשן המון, חולשה גופנית, וכל זה מביא אותי למצוקה נפשית קשה. הכנסתי את המדינה למצב שצריך לצאת ממנו למלחמה [...] היתה לי תקלה, זה הסיפור'¹¹³.

רבין נעדר מלשכתו ב-24-25 במאי. שובו לתפקוד מלא ב-26 במאי סימל את ראשיתה של הדיכטומיה שהחלה להתפתח בין הדרג המדיני, שהמשיך לנקוט מדיניות הססנית, לבין הדרג הצבאי, שהיה נחוש בדעתו כי הנסיבות מובילות למלחמה. ישיבת הממשלה שנמשכה עד כוקרו של 28 במאי היתה ישיבה גורלית מבחינת הפגיעה בכושר הרתעתה של ישראל. בישיבה זו בא לידי ביטוי ברור חששה של ישראל מתגובת מדינות ערב. השוויון שהתקבל בהצבעה האם לצאת למלחמה מיד וחוסר ההחלטיות של אשכול עשו את שלהם. הערכת הערכים היתה שפחד העוצמה הערבית נפל על ישראל ולכן היא נמנעת מפעילות.

באותו ערב נשא אשכול נאום מגומגם ומהוסס שפגע קשות במורל הלאומי בישראל ותרם תרומה מכרעת לתדמיתה כמדינה אחוזת פחד בעיני מדינות ערב. בישראל נוצרה הפרדה תפיסית מסוכנת בין הצבא והעם, שהיו מוכנים ליטול אחריות וגם לצאת למלחמה, לבין הממשלה, שחששה ונמנעה מלקבל החלטה. מגמה זו באה לידי ביטוי בישיבת הממשלה ב-2 ביוני שבה השתתפה צמרת צה"ל. בישיבה נאמרו דברים קשים, ששיאם היה הביקורת שהטיח האלוף מתי פלד בממשלה. הוא טען כי הצבא המצרי אינו מוכן למלחמה וכי רק הסנותה של ממשלת ישראל היא המניעה אותו.¹¹⁴ גם האלופים האחרים לא חסכו את שבטם מן הדרג המדיני.¹¹⁵ המצב השתנה רק עם

112. רבין, פנקס שירות, עמ' 158-159, 161; ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 258-260; אבן, פרקי חיים, עמ' 363; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 174-175.

113. חדשות, 22 במאי 1992.

114. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 210.

115. בראון, חותם אישי, עמ' 25-27.

כניסתו של דיין לתפקיד שר הכיטחון. מינויו עורר תחושה של ביטחון ואמונה ביכולת השגת המטרות וחיוק את המורל הלאומי. אמנם דיין לא שינה דברים מיסודם, אך הוא נתן דחיפה מורלית לנכונות להילחם למען המטרות הלאומיות.

2. הרתעה מורחבת. גורם נוסף לתדמית החולשה של ישראל היה קשור ב'דוקטרינת בן-גוריון', שדגלה ביציאה למלחמה אך ורק בסיועה, בגיבויה או בתמיכתה בשתיקה של מעצמה בין-לאומית. כך הכין נאצר את מלחמת 1956, בהסתמכו גם על הצהרותיהם של מנהיגי ישראל, ובעיקר על הצהרותיהם של בן-גוריון, אשכול ואבן. והנה, בשלכיו הסופיים של המשבר ב-1967 נוכח נאצר לדעת כי ישראל אינה נהנית מגיבוי בין-לאומי וכי היא ניצבת חסרת אונים לנוכח מהלכיו הצבאיים, שזכו לתמיכה בין-ערבית.¹¹⁶ דיין עצמו טען כי מלכתחילה שגתה ישראל בהעריכה שארצות-הברית מסוגלת או מוכנה לפתוח את מצרי טיראן ולהכטיח את חופש השיט בהם. 'הדבר חסר תוחלת ואכסורד גמור', טען דיין, 'גם אם "יקרה הבלתי אפשרי", ומצרי טיראן היו נפתחים, הבעיה היתה הריכוז האדיר של כוחות צבא במרחבי סיני. השאלה היא האם ארצות-הברית היתה פועלת צבאית לצד ישראל?¹¹⁷ תביעותיה של ישראל לפעול להחזרת הסטטוס-קוו זכו גם הן לתגובה מהוססת ומגומגמת ממעצמות המערב. ככל שלכיו של המשבר ניתן היה ללמוד כי המעצמות אינן מגבות את פעולת ישראל אך גם אינן מעוניינות לממש את התחייבותן ולפעול לפתיחת מצרי טיראן כנתיב מים בין-לאומי. עניין זה, וכן הלחצים שהופעלו על ישראל בניסיון לשכנעה למצות את המהלכים המדיניים, התקבלו כאילו צים אפקטיביים שהכתיבה לה ארצות-הברית וכחוסר יכולת לצאת למלחמה.

העובדה שבעת 'כוננות רותם' בפברואר 1960 דבקו שלוש מעצמות המערב ב'צהורה המשולשת' מ-1950 - שאליה נוספה גם הכרזה תקיפה של הנשיא קנדי¹¹⁸ - ואילו במשבר מאי 1967 הודיעו בריטניה וצרפת כי אינן תומכות בישראל - עובדה זו השפיעה השפעה מכרעת על מדיניותו של נאצר ועל תפיסתו. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בהחלטתו שלא לפתוח במלחמה למרות ההסלמה שחלה במשבר, בהעריכו כי ישראל לא תצא למלחמה בלא תמיכתה של ארצות-הברית.

3. חולשה צבאית וכלכלית. ב-25 בספטמבר 1964 פרסם הייכל מאמר שדן ביחסי הכוחות בין צבא ישראל לצבאות ערב. במאמרו קבע הייכל כי העוצמה הצבאית של ישראל פחותה במידה ניכרת מזו הערבית.¹¹⁹ נתונים אלה שימשו בסיס להערכות המודיעין המצרי באשר ליחסי הכוחות בין מצרים לישראל. הערכות אלו לא השתנו לקראת מאי 1967, ואפילו הן לא שכנעו את נאצר, שביקש לדחות את המלחמה בטענה שמצרים אינה מוכנה לקראתה. מה גרם לשינוי ההערכות המצריות במהלך המשבר של

116. אל-אהראם, 3 ביוני 1967.

117. בראון, חותם אישי, עמ' 18.

118. L. B. Johnson, *The Vantage Point*, New York 1971, pp. 287, 289.

119. אל-אהראם, 25 בספטמבר 1964.

מאי 1967? כמו במקרי קונצפציה אחרים, השינוי היה בהערכת משמעות הנתונים לאור הנסיבות. מאחר שהמערכת הבין-ערבית עמדה מאוחדת לצד נאצר והמערכת הבין-לאומית לא גיבתה את ישראל והותירה אותה לברה, התגבשה קונצפציה שגרסה כי ניתן לנצח את ישראל במלחמה גם אם זו האחרונה תפתח בה.

ניתוח מאמרו של הייכל מראה בבירור כי הנתונים על העוצמה המצרפית של ארצות ערב בעת לחימה בכל החזיתות מול ישראל ותחת פיקוד מצרי השפיעו במידה ניכרת על שינוי תפיסתה של מצרים כאשר לסיכויים לנצח את ישראל ולחסלה כישות מדינית. הרתעתה של ישראל נתפסה כאפקטיבית כל זמן שהיא נהנתה מתמיכת המערכת הבין-לאומית ומדינות ערב היו בלתי מאוחדות. עתה השתנו נסיבות אלה מהותית והראו כי המערכת הבין-ערבית מלוכדת והמערכת הבין-לאומית אדישה.

תדמיתה של ישראל כמדינה הסובלת מחולשה כלכלית נבעה, בין היתר, מן המיתון הקשה שבו היתה נתונה מאז שנת 1966. מיתון זה זכה לפרשנות נרחבת כאמצעי התקשורת המצריים. כשבוע הראשון של מאי 1967 פרסם אל-אהראם סדרת מאמרים שעסקו במצב הכלכלי והחברתי בישראל, ובהם הודגשה הירידה בתל"ג מעשרה אחוזים ב-1964 לחצי אחוז ב-1966. האבטלה, הירידה מן הארץ, המיתון והמצב החברתי בישראל תרמו אף הם לתדמיתה המפוזרת של ישראל ולתחושה העמוקה כי עבר זמנה של עוצמתה הצבאית האפקטיבית.¹²⁰

4. הדימוי של ישראל בתחום האטום. היו חוקרים שטענו כי התמריץ לפרוץ המלחמה קשור בצורה זו או אחרת לדימויה של ישראל בתחום הגרעין.¹²¹ במהלך המשבר ביצעו מטוסים של מצרים לפחות שתי גיחות מעל הכור בדימונה,¹²² והיו שציינו ארבע גיחות.¹²³ גיחות אלה עוררו חשש כבד בקרב ההנהגה בישראל והשפיעו על הפירוש שהעניקה למשבר ועל דרך התייחסותה אליו. מנהיגי ישראל חשדו שהכור בדימונה הוא יעד הנמצא בעדיפות מצרית עליונה לתקיפה מידית,¹²⁴ ועוררו עילה למלחמה, שהתבטאה בתביעה לצאת למתקפה מקדימה. ישראל חששה כי מצרים תצא למלחמת מנע במטרה לשלול ממנה את האפשרות להחזיק נשק גרעיני תפעולי. מרבירים שאמר פרס לאחר מינויו של דיין לשר הביטחון ב-1 ביוני 1967 ניתן להקיש כי הוא הגיש לדיין כמה הצעות, כנראה בתחום האיום הגרעיני, שמגמתן היתה

J. R. Lakah, 'Egyptian Images During the Rule of Gamal 'Abd al-Nasir', in: R. S. Simon (ed.), *The Middle-East and North Africa*, New York 1990, pp. 238-261

S. Aronson and O. Brosh, *The Politics and Strategy of Nuclear Weapons in the Middle-East*, Albany, NY 1992, pp. 109-118; A. Cohen, 'Cairo, Dimona, and 'x'; the June 1967 War', *Middle-East Journal*, 50, 2 (Spring 1996), pp. 190-210

לויטה וא' לנראו, בעיני הערבים: דימויה הגרעיני של ישראל, תל-אביב 1994, עמ' 41-42.

122. רבין, פנקס שירות, עמ' 137, 163.

123. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 202, 205.

124. הארץ, 22 ביוני 1967; לויטה ולנראו, בעיני הערבים, עמ' 41, 65.

ככל הנראה גרימת הרתעה אפקטיבית ומניעת מלחמה.¹²⁵ ואולם, בנתונים אלה אין כדי להוכיח שהסוגיה הגרעינית היתה גורם או זרז לפרוץ המלחמה - לא כמלחמת מנע מבחינתו של נאצר ולא כמלחמה מקדימה מבחינת ישראל. למעט הערכות בלתי מבוססות אין די עדויות לאישוש השערה זו, ואם היו נתונים העשויים לאשש אותה, לבטח היו מתגלים זה ככר.

מהו אפוא המאזן הכולל להערכת 'אשמתה' של ישראל בפרוץ המלחמה? מ-22 במאי החלה ישראל להפגין חולשה, ומאז ועד סוף חודש מאי מילאה חולשה זו תפקיד חשוב בהסלמת המשבר. עם זאת, ישראל לא היתה אשמה ביצירת המשבר, גם אם 'עזדה' את התהליכים שהביאו להסלמתו. המשבר הגיע ל'נקודת האל-חזור' עקב התפתחויות שלא היו תלויות בה, אף שבסופן יצאה למלחמה מקדימה. ארצות-הברית מילאה תפקיד חשוב בהתפתחויות אלה.

'אשמת' ארצות-הברית: הקנוניה עם ישראל

בפגישתו של אכן עם צ'ובצ'ין ב-20 במאי הרגיש זה האחרון בתוקף כי אין הוכחות לכך שסוריה אחראית לפעולות הטרור נגד ישראל, וכי ברית-המועצות סבורה שסוכנות הביון המרכזית של ארצות-ברית (ה-CIA) יזמה פעילות זו.¹²⁶ לטענת גרעון רפאל, בביקורו במוסקבה אמר לו סגן שר החוץ הסובייטי סמיונוב כי מדינת ישראל פועלת בהתאם לאינטרסים של חברות הנפט במטרה להפיל את המשטר 'המתקדם' בסוריה.¹²⁷ הייכל, שניתח את יחסי מצרים עם ארצות-הברית, הרגיש כי מלכתחילה היתה פעילות ה-CIA נגד המהפכנים בתימן הסיבה להתערבותה הצבאית של מצרים בנעשה שם. לטענתו, ארצות-הברית היתה האחראית לחתימה על 'הסכם טאאף' בין סעודיה לירדן, שנועד למגר את המהפכה בתימן, והיא שהביאה להרחת מלך סעודיה, סעוד, ולהחלפתו בפיצל ב-2 בנובמבר 1964. כמו כן האשים הייכל את ארצות-הברית בהפעלת שכירי חרב נגד המהפכנים בקונגו, במבצע הנפל במפרץ החזירים בקובה ובמלחמה נגד הכוחות המהפכניים בתימן.¹²⁸

אך מעבר לכל אלה הואשמה ארצות-הברית בעשיית קנוניה עם ישראל ובהונאת הערבים. נאצר סבר כי איגרת או-טאנט מ-30 במאי והסכמתו שלו להצעת נשיא ארצות-הברית מ-2 ביוני לעריכת ביקורי גומלין של סגני הנשיאים בקהיר ובוושינגטון ב-7 ביוני מהווים בסיס להסדר מדיני. תחושתו היתה כי אלה הם הישגי מדיניותו וכי הסיכויים לפריצת מלחמה צומצמו באורח ניכר. ואולם, ישראל טרפה את הקלפים, יצאה

125. S. Peres, *Battling for Peace: Memoirs*, London 1995, pp. 166-167.

126. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 155.

127. ג' רפאל, בסוד לאומים: שלושים שנות מדיניות חוץ, ירושלים, 1981, עמ' 124.

128. אל-אתראם, 5 במאי 1967.

במפתיע למלחמה מקדימה, ואף זכתה לניצחון צבאי מדהים, שעמד בניגוד גמור לתדמית החולשה שדבקה בה. מאוחר יותר הדגיש נאצר כמה פעמים כי נשיא ארצות-הברית הצליח להפילו בפח הקנוניה עם ישראל,¹²⁹ שנועדה להבטיח את עליונות ישראל על שכנותיה הערביות.¹³⁰ מה הניע אפוא את מהלכה של ארצות-הברית? בעניין זה ניתן לשאול שלוש שאלות:

1. האם ארצות-הברית ראתה במלחמה עוכדה מוגמרת? עד 30 במאי שררה בארצות-הברית התחושה שניתן לפתור את המשבר ולמנוע מלחמה. השינוי המהותי בתפיסתה התחולל לאחר הצטרפות חוסין לקואליציה של נאצר. אז הבינה ארצות-הברית שהמלחמה הפכה לעוכדה מוגמרת, וכי בנסיבות שהתפתחו לא ניתן למתן את המשבר ולסיימו בהסדר מדיני.¹³¹ רק בנסיבות אלה הגיע נשיא ארצות-הברית למסקנה כי שום מטרה לא תושג באמצעות נסיונותיו להטיל אילוצים מדיניים על ישראל. כעת ניתן לה החופש לפעול בכוחות עצמה בלבד, והנשיא עשה הכול כדי לרמוז לה שהאור האדום הפך לצהוב.¹³² ומאחר שהיה היגיון בהחלטת ישראל לצאת למלחמה מקדימה, הוא אף היה מוכן לפעול למניעת התערבותה של ברית-המועצות במלחמה זו.¹³³

2. האם נשיא ארצות-הברית, לינדון ג'ונסון, ביקש לחסל את נאצר פוליטית? בשיחה עם צ'ארלס יוסט טען מחמוד ריאד, שר החוץ המצרי, כי ארצות-הברית פועלת במגמה להרוס את נאצר ולחסל את משטרו.¹³⁴ זאת גם היתה דעתו של עבד אל-גאני גמאסי, שהדגיש בריאיון עיתונאי כי ארצות-הברית וישראל רקמו מזימה שנועדה לגרור את נאצר למלחמה שלא תכנן אותה ובהחלט לא חפץ בה.¹³⁵ לטענתו, השאיפה המוצהרת היתה להביס את נאצר ולמגר את כוחו כמנהיג בעל חשיבות והשפעה אזורית. נשיא ארצות-הברית הגדיר את המטרה באופן מפורש: 'לחסל את נאצר'.¹³⁶ גם סאראת הסכים עם גישה זו, וטען כי הנשיא ג'ונסון מילא תפקיד מכריע בגרימת מפלתה של מצרים. לטענתו הטעה ג'ונסון את מצרים במכוון כאשר ב-2 ביוני 1967 הציע לערוך ביקורי גומלין של סגני נשיאי שתי המדינות ובמקביל האיץ בישראל לתקוף את מצרים

129. מ"ח הייכל, סנואת אל-גליאן, קהיר 1990, עמ' 846; הייכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 756,

876; מ' ריאד, מדיכראת: אמריקא ואל-ערב, קהיר 1986, עמ' 40-42.

130. הייכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 914, 933; ס' מרעי, אוראק סיאסייה: מן אומת מרס אלא אל-נקסה, קהיר 1978, עמ' 361-362.

131. E. Rostow, *Peace in the Balance: The Future of American Foreign Policy*, New York 1972, pp. 417-419.

132. W. B. Quandt, *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*, Washington D.C. 1993, pp. 53-54.

133. Johnson, *The Vantage Point*, p. 297.

134. M. Riad, *The Struggle for Peace in the Middle-East*, New York 1981, p. 22.

135. חדשות, 5 ביוני 1992.

136. ריאד, מדיכראת, 3, עמ' 73.

וסיפק לה צילומי אוויר עדכניים של המערך המצרי בסיני.¹³⁷ קשה להתווכח עם עמדה זו, הדוגלת בתאוריה של קונספירציה. אמנם מדיווחיהם של מאיר עמית וויליאם ב' קונרט עולה כי ג'ונסון הבחיל לא 'אהב' את התנהגותו של נאצר וראה בחיוב את האפשרות שהוא 'חטוף מכה יקרתית'.¹³⁸ אך האם מטרת מדיניותו היתה להפיל את נאצר? והאם היה מחויב למטרה זו עד כדי תמיכה במלחמה? אין בידינו די נתונים לאישוש הערכה זו.

3. האם אותה הנשיא ג'ונסון לישראל כי יש לה 'אור ירוק' לצאת למלחמה? זאת העמדה הברורה שביטא חסנין הייכל פעמים רבות.¹³⁹ ההערכה הרווחת היא שג'ונסון לא רמז לישראל שיש לה 'אור ירוק' לצאת למלחמה. עם זאת, מאחר שלא היה ביכולתו לממש את הבטחותיו ולסיים את המשבר, ומאחר שלא עמד בהתחייבותו בנוגע לפעילות בין-לאומית ולהקמת כוח רב-לאומי, רופף ג'ונסון את האילוצים שהטיל על ישראל. כנסיבות שנוצרו בתחילת מאי 1967 הוא העריך כי לא נותרה לה בררה, ונראה היה כי האור האדום הפך לצהוב.¹⁴⁰ עם זאת יש לזכור, כפי שמדגיש קונרט,¹⁴¹ כי למרבית הנהגים אור צהוב משמעותו בפועל אור ירוק.

ראוי לציין כי גם שגריר ישראל באו"ם, גדעון רפאל, מסר כי שגריר ארצות-הברית באו"ם, ארתור גולדברג, הודיע שלמדינתו אין אופציה מדינית וגם לא רצון להשתמש באופציה הצבאית. מכאן שישראל זכתה במאבק על דעת-הקהל בארצות-הברית.¹⁴² גישה דומה לזו של גולדברג ביטא מזכיר המדינה, דין ראסק. כשנשאל ראסק בעיתונות על הצורך לרסן את ישראל כדי למנוע את פרוץ המלחמה הוא השיב: 'איני סבור שמוטל עלינו לרסן מישהו'.¹⁴³ אמנם, למיטב הבנתו ארצות-הברית לא עודדה את ישראל לפתוח במלחמה. להפך, ג'ונסון נדהם ו'רתח מזעם' כשנודע לו שישראל פתחה במלחמה מקדימה.¹⁴⁴ אך כאמור, ארצות-הברית רופפה את האילוצים שכפתה על ישראל, אף שהמשיכה כנסיבותיה להגיע להסדר מדיני. לדברי עמית, שינוי זה כמדיניותה נבע מהכרתה בכך שלא ניתן לפתור את המשבר בדרך מדינית, ושישראל חייבת להילחם על העילות למלחמה שלה.¹⁴⁵

למסקנה זו הגיע ראש אמ"ן, אהרון יריב, כבר כ-1 ביוני. יריב העריך כי ארצות-הברית לא תפעל נגד ישראל גם אם זו האחרונה תפתח במלחמה מקדימה.¹⁴⁶

137. סאראת, אנוור אל-סאראת, עמ' 212.

138. מ' עמית, 'הדרך לששת הימים - מלחמת ששת הימים בראייה לאחור', מערכות, 325 (יוני-יולי 1992), עמ' 8-15; 41-48, *Quandt, Peace Process*.

139. היכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 371-372.

140. *Quandt, Peace Process*, pp. 41-48.

141. *ibid.*, p. 48.

142. רפאל, בסוד לאומים, עמ' 142-143.

143. אבן, פרקי חיים, עמ' 380.

144. D. Rusk, *As I Saw It*, New York 1990, pp. 385-387.

145. עמית, 'הדרך לששת הימים', עמ' 13; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 216-218.

146. הבר, שם, עמ' 205-206, 213.

עוד העריך כי ארצות-הברית אינה מסוגלת לפעול באמצעות הכוח הרב-לאומי, וכי לא תנקוט עמדה עוינת אם ישראל תפרוץ את הסגר על מצרי טיראן. זה היה עיקרו של המסר שהביא ראש המוסד, מאיר עמית, בשובו מביקור בארצות-הברית.¹⁴⁷ זאת גם היתה הסיבה לכך שבישיבת הממשלה ב-4 ביוני, שבה הוחלט לצאת למלחמה, אמר אשכול כי ג'ונסון יתמוך בהחלטתה של ישראל.¹⁴⁸ באותה ישיבה התייחס אבן למסמך שהגיע לידיו ב-1 ביוני בעניין שיחה בין אייב פורטאס לאפרים עברון, ציר ישראל בושינגטון, שממנה השתמע כי ארצות-הברית לא תמנע פעילות מלחמתית של ישראל.¹⁴⁹ אבן הודיע לרביץ וליריב כי לא נותר כל צורך דיפלומטי בהמשך הריסון.¹⁵⁰

האשמתה של ארצות-הברית בעשיית קנוניה עם ישראל באה לידי ביטוי בשיחת הטלפון שניהל נאצר עם חוסין ב-6 ביוני, וגם בכתובים של הייכל¹⁵¹ וכדברי שר החוץ המצרי ריאד.¹⁵² אך ההאשמה המפורטת ביותר מצויה בכתביו של סטיפן גרין, התומך במובהק בתאוריית הקונספירציה. לטענתו, לפני שפרצה המלחמה שלחה ארצות-הברית לישראל מטוסים רבים לצורך הגנה על שמי המדינה, ואלה השתתפו באופן פעיל בקרבות. הוא טוען כי שלושה מקורות מאשרים טענה זו, אך מציין כי הם לא הסכימו שינקוב בשמם.¹⁵³ לטענותיו אין אפוא סימוכין של ממש, וכל שנותר מהן הוא רק תאוריה מפוקפקת של קונספירציה.

אם כן, ארצות-הברית הטילה אילוצים מהותיים ואפקטיביים על ישראל, ואלה אכן פעלו את פעולתם עד תחילת יוני. ואולם, משלא עלה בידה להפעיל את הכוח הימי הרב-לאומי ולגרור לפתיחת מצרי טיראן, ולאחר הצטרפותה של ירדן לקואליציה המנצחת של נאצר, לא נותרה לה בררה אלא לרופף את האילוצים שהטילה על ישראל ולאותת לה כי האור האדום הפך לצהוב.¹⁵⁴ עם זאת, כדי להפוך את המלחמה לוודאית היה דרוש תנאי נוסף וחשוב ביותר. ירדן מילאה תנאי זה בשלמות.

'אשמת' ירדן: המלחמה הופכת לוודאית

לכל 'האשמים' שמנינו לעיל היתה השפעה על התפתחות המשבר, על מהלכיו ועל הסלמתו. עם זאת, הגורם העיקרי שהפך את המלחמה מאפשרות סבירה מאוד לוודאית

147. עמית, 'הדרך לששת הימים'.

148. הכר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 216-218.

149. אבן, פרקי חיים, עמ' 378-381.

150. שם, עמ' 381.

151. היכל, 1967: אל-אנפג'אר, עמ' 371-375, 439, 651.

152. Riad, *The Struggle*, p. 37.

153. S. Green, *Taking Sides: America's Secret Relations with Militant Israel*, New York 1984, pp. 204-211.

154. W. B. Quandt, 'Lyndon Johnson and the 1967 War: What Color Was the Light?', *The Middle-East Journal*, 40, 2 (Spring 1992), pp. 198-228.

מוחלטת, ובעיקר למלחמה כוללת, היה הצטרפות ירדן ל'קואליציה המנצחת' של נאצר. כשחתם חוסין ב-30 במאי על הסכם ההגנה עם מצרים והחליט להצטרף למלחמה לצד נאצר הוא גזר את גורל הגדה המערבית. חוסין היה מודע לרגישותה הרבה של ישראל בכל הנוגע לנעשה בחזית הירדנית. מכל ה'עילות למלחמה' שלה, החשובה ביותר היתה זאת שנגעה לשלמותה הטריטוריאלית של ירדן, לשלום המשטר ההאשמי ולמניעת כניסתם של כוחות בין-ערביים עוינים לגדה המערבית. הצטרפות חוסין למערכה וכניסת צבאות עיראק ומצרים לירדן בהתאם לתוכניות המלחמה גרמו חרדות עמוקות בישראל ועוררו בה תחושה של מצור מתהדק וחשש לפגיעה אנושה בבטחונה. בנסיבות אלה היתה ישראל חייבת לצאת למלחמה ככל מחיר. המצב בירדן היה ה'עילה למלחמה' החשובה ביותר שלה, וחתימתה של ירדן על הסכם ההגנה עם נאצר השפיעה עליה במידה כזאת שהיא חשה שלא נותרה כל בררה אלא לצאת למלחמה מקדימה.

שלושה גורמים הניעו את חוסין להצטרף לנאצר: ראשית, התגברות הלאומיות הבין-ערבית מהטיפוס ה'קומי' (הפן-הערבי). ההתלכדות הנלהבת סביב נאצר לנוכח הישגיו המוחשיים כמנהיג מנצח לא יכלה להותיר את ירדן אדישה; שנית, חולשת המשטר בירדן והחשש מעוצמת התגובה של הפלסטינים ומהשפעות לאומניות של הקצונה הצבאית הצעירה; ושלישית - תדמית החולשה של ישראל, שעוררה בירדן את החשש שישאל היא למעשה 'נמר של נייר', ושאם תובס ייעלם המגן העיקרי השומר על המשטר וירדן תיאלץ לספוג את כל עוצמת הפן-ערביות המשיחית. בחינת הגורמים האלה מחזקת את ההערכה שמדובר במדיניות טיפוסית של הצטרפות לשינוי (bandwagoning), המתבטאת באופורטוניזם התנהגותי וביצועי ואופיינית למשטרים חלשים. חוסין שאף להשיג לגיטימציה למשטרו במערכת הבין-ערבית ולהתקבל לחיק 'המשפחה הערבית'. הוא גם חשש מעוצמת תגובתם של הרגשות הלאומיים הפלסטיניים ומהתגברות הלאומיות הערבית בקרב הקצונה בירדן. בספרו של סמיר מטאוי מצוטטים ראיונות עם זיד בן-שאכר, האיש החזק בצבא ירדן באותה תקופה, וראיונות עם קצינים בכירים בצבא ירדן ועם מספר מדינאים מפוכחים, שהודיעו לחוסין כי יש סכנה שאם לא תצטרף ירדן לנאצר תפרוץ בה מלחמת אזרחים. חוסין חשש שאפילו ניצחון יוקרתי של נאצר עלול להגביר את עוצמת השפעתו הבין-ערבית, כפי שהיה לאחר מלחמת 1956. זאת היתה הסיבה העיקרית להחלטתו הנחושה להצטרף לקואליציה של נאצר, שנתפסה כקואליציה מנצחת.¹⁵⁵

עוזי נרקיס מספר כי מושל ירושלים לשעבר, אנוור אל-חטיב, אמר לו שחוסין חש עצמו מבודד לאחר שנאצר הפך לגיבור העולם הערבי. הוא טוען כי חוסין החליט לפרוץ את חומת הבידוד שהקיפה את ירדן בעזרת 'הפיקוד הערבי המשותף'. קציני צבא ירדן עודדו אותו ולמעשה האיצו בו בטענה שאם לא יצטרף ל'קואליציה המנצחת' של נאצר יהיו שיתמרדו נגדו בקרב הצבא ולבטח תתמרד נגדו גם האוכלוסייה הפלסטינית.¹⁵⁶

155. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 102.

156. ע' נרקיס, אחת ירושלים, תל-אביב 1993, עמ' 73.

עורך אל-קודס לשעבר ציין שקציני צבא ירדן נפגשו עם חוסין ותבעו ממנו חר-משמעית להצטרף למלחמה, שאם לא כן ייגזר גורלה של ירדן והמשטר יתמוטט.¹⁵⁷

חוסין, שצפה מן הצד במדיניותה המהוססת של ישראל, בוותרנותה ובמצוקתה הקשה, העריך, בדומה לנאצר, שהיא הגיעה לשעת האמת שלה. בראותו כי המעצמות אינן תומכות במדיניותה הסיק גם הוא כי 'דוקטרינת בן-גוריון' אינה בת יישום. כמו כן ראה חוסין שהמערכת הבין-לאומית אינה מצודדת בפתיחת מצרי טיראן בכוח, שהרמטכ"ל הישראלי מותש נפשית ושראש ממשלת ישראל נוקט מדיניות מגומגמת ומסורבלת. נדמה היה כי בעקבות המיתון הכלכלי והירידה מן הארץ, ששיאם היה ב-1966, אפסו כוח רצונה של ישראל וחיוניותה. כל אלה השפיעו השפעה מכרעת על דרך התנהגותו של חוסין ועל החלטותיו.

בנסיבות אלה חש חוסין מחויב לקיום השלטון ההאשמי בירדן, והבין שאם חפץ חיים הוא, עליו להצטרף מיד ובכל מחיר ל'קואליציה המנצחת' של נאצר. 'זו היתה הסיבה האמיתית לכך שהצטרפתי לנאצר והגעתי למצרים בהפתעה', טען מאוחר יותר.¹⁵⁸ אנוור נסיבה, מבכירי המדינאים בירדן, סבר שירדן תתמוטט לחלוטין אם לא תצטרף למלחמה.¹⁵⁹ כמו כן, מדברים שמצטט החוקר סמיר מטאוי מפי חוסין ומפי ראש מטה הצבא הירדני, ח'מאש, עולה כי הערכתם היתה שצבא מצרים לברו לא יתקשה להביס את ישראל.¹⁶⁰ גם ראש ממשלת ירדן, סעד ג'מעא, היה סבור שכוחות המחץ הערביים ינצחו במלחמה בקלות.¹⁶¹ מכאן עולה כי הטענה שחוסין החליט להצטרף למלחמה בעקבות דיווחים מטעים כדבר נצחונות צבא מצרים כשרה הקרב¹⁶² היא מופרכת מעיקרה.

את החלטתו קיבל חוסין לאחר ששקל ארבע חלופות אפשריות: אם הוא לא יצטרף למלחמה והקואליציה הערבית תנצח, קיים סיכוי שירדח עקב התגברות עוצמת הפן-ערביות של נאצר; אם הוא לא יצטרף למלחמה והקואליציה הערבית תפסיד, קיים סיכוי שירדח, כבוגר בערביות, שסייע לנצחון ישראל; אם הוא יצטרף למלחמה והקואליציה הערבית תנצח, הוא יהפוך שותף לניצחון ושלטונו יזכה ללגיטימיות במערכת הבין-ערבית; אם הוא יצטרף למלחמה והקואליציה הערבית תפסיד, הוא יימצא בקואליציה של המפסידים, ויתקבל כשותף לגיטימי עקב אחדות הגורל הערבית. לאחר ששקל את כל האפשרויות האלה, הסיק חוסין כי ההצטרפות למלחמה היא האופציה הפחות גרועה מבחינתו.

157. שם.

158. דברי חוסין, בתוך: Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 103.

159. *ibid.*, pp. 102-103.

160. *ibid.*, p. 110.

161. ג'מעא, אל-מאמרה, עמ' 172.

162. T. Dupuy, *Elusive Victory: The Arab-Israeli Wars 1947-1974*, New York 1978, pp. 285-287.

דוכרי המשטר והמצדדים בעמדתו - סמיר מטאוי,¹⁶³ ג'ון ב' גלאב,¹⁶⁴ ג'ימס לאנט¹⁶⁵ (ואפרים קס¹⁶⁶) - טוענים שלחוסין לא היתה בררה. הוא ניצב בין הפטיש (עוצמת מנהיגותו של נאצר ויוקרתו) לבין הסרן (המצב הפנימי בירדן, שמשמעו היה אנרכיה והתמוטטות). ולכן, אף שידע כי הוא עומד להפסיד במלחמה, הצטרף אליה בלידת בררה.¹⁶⁷ לטענת מטאוי, לחוסין היה ברור לחלוטין שישראל תנצח במלחמה, אך לא היתה לו כל בררה. הוא החליט להצטרף לקואליציה של נאצר בכל מחיר.¹⁶⁸ גלאב מציין את האופציות שעמדו לפני חוסין, אף כי אינו מסכים לטענה שנגרד למלחמה.¹⁶⁹ ואילו קס טוען כי חוסין טעה בכך שקיבל את תנאיו של נאצר - הכפפת חזית ירדן לסמכותו של מפקד מצרי, עבר אל-מנעם ריאד, ויצירת איום צבאי מירי על ישראל - לטענתו, חוסין לא היה שותף בתהליך קבלת ההחלטות, ומי שניהל את מהלך העניינים היה ריאד.¹⁷⁰ כך גורס גם מטאוי, שכופר בטענה שחוסין פעל באופן נמהר.¹⁷¹ ואולם, עובדה היא שכבר ביום השני למלחמה הבין חוסין כי על ירדן לעבור למצב של מגננה, ופרסם פקודת יום שקראה לצבאו 'להחזיק מעמד'.¹⁷² עוד באותו יום העמידו ריאד לפני הבררה בין נסיגה מוחלטת מהגדה המערבית להשמדת צבאו, וחוסין פנה לנאצר כדי לקבל את עצתו.¹⁷³ אם אכן שלט ריאד בכל הנעשה, כיצד מסבירים תומכי המלך את הסוגיה כי חוסין עצמו (ולא ריאד) פקד על נסיגת הצבא רק לאחר שעאמר המליץ לו לעשות כן?¹⁷⁴ - בשעות הערב ב-6 ביוני.¹⁷⁵

לעומת גישה זו עומדת הגישה הרציונלית, המסבירה את מהלכיו של חוסין בנקיטת מדיניות חוץ מהטיפוס ה'נטי' (הפטריוטי). לפי גישה זו פעל חוסין כפי שפעל סבו עבדאללה במלחמת 1948, ופשוט ניצל את ההזדמנות שנקרתה בדרכו והצטרף ל'קואליציה המנצחת' של נאצר. הוא העריך כי הצטרפות זו, יהא מחירה אשר יהא, תסייע לו להשיג לגיטימציה למשטרו ולמנהיגותו. גישה זו מציעה להכניס שינוי בתפיסה הרואה בהצטרפותה של ירדן למלחמה 'טעות' או 'שגיאה'. היא גורסת כי חוסין פעל על-פי שיקולים רציונליים ובהחלט לא חפוזים (וכי כאלה היו שיקוליו גם לפני

Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, pp. 108-121. 163
 J. B. Glubb, *Middle-East Crisis: A Personal Interpretation*, London 1967, pp. 164-16-17.
 J. Lunt, *Hussein of Jordan*, New York 1989, pp. 82-107. 165
 166. א' קס, 'הפעלת הזירה המזרחית במלחמת ששת הימים', מערכות, 325 (יוני-יולי 1992), עמ' 23-16.
 Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, pp. 102, 103, 104-105. 167
 ibid., p. 104. 168
 Glubb, *Middle-East Crisis*, pp. 16-17. 169
 170. קס, 'הפעלת הזירה המזרחית', עמ' 23-16.
 Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, pp. 149-150. 171
 172. קס, חוסין פותח במלחמה, עמ' 76.
 173. שם.
 Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 139. 174
 175. 155. p. 155; ibid., ריין, אבני-דרך, עמ' 455, טוען כי ההוראה ניתנה כבר בצהרי אותו יום.

מלחמת 1973). מטרתו היתה להתקבל לתוך המערכת הבין-ערבית ולהשיג לגיטימיות לשלטונו, ולפיכך נקט מדיניות אופורטוניסטית האופיינית למשטר חלש. במצב שבו נמצא המשבר, לנוכח התלהמות הרחוב הערבי והתחושות שהניצחון בפלסטין קרב ו'אנו עומדים להביס את ישראל אחת ולתמיד'¹⁷⁶ החליט חוסין, כאופורטוניסט מובהק, להצטרף למלחמה לצד נאצר. נראה כי אין ממש בטענתו של קם שלפיה לא היתה לחוסין ברירה משום שריאר, כמפקד החזית הירדנית, הורה על הצטרפות ירדן למלחמה בלא ידיעתו, והוא עצמו הוביל למלחמה ולא שותף בתהליכי קבלת ההחלטות. המשטר האוטוריטריאני והמנהיגות הפטרימוניאלית בירדן נתונים לשליטה ולפיקוח הדוק של המלך,¹⁷⁷ וספק רב אם נעשית פעולה כלשהי בלא ידיעתו. לפיכך קשה להאמין שמפקדי הצבא בירדן היו נענים לקריאה לפתוח במלחמה ללא אישורו. דבר זה לא קרה מעולם בהיסטוריה הפוליטית של ירדן, ולא סביר להניח שקרה הפעם. טענתו של קם גם מנוגדת לתיאורו של חוסין עצמו באשר למהלכיו, לדבריו ולפעולותיו בימים שקדמו למלחמה - תיאור הכולל התייחסות מפורשת לשאלה זו.¹⁷⁸ במובן זה, הסבריו של חוסין בדבר מחויבותו להסכם עם נאצר ורצונו לכבד הסכם זה כערבי נאמן וכרבר הצבת האינטרסים של האומה הערבית בראש סולם העדיפויות¹⁷⁹ - הסברים אלה מוצלחים יותר, אף שגם הם מפוקפקים.

מדיניותו של חוסין היא אולי הדוגמה המובהקת ביותר למדיניות של הצטרפות לגורם המבקש לשנות את מאזן הכוחות (bandwagoning). מדיניות זו נובעת משיקולים אופורטוניסטיים קרים - מן השאיפה להשיג לגיטימיות למנהיגות ולמשטר. אך לירדן ולמשפחה ההאשמית היה מניע לא פחות חשוב להצטרפות למלחמה - הרצון להתחלק בפירות הניצחון לאתר חיסולה של ישראל. בכך התגלחה במלוא עוצמתה שאיפת ירדן לכונן את 'עבר הירדן הגדול', בעקבות סיכול שאיפותיה של סוריה ל'אחדות סוריה הגדולה'. לנוכח חולשתה המופגנת של ישראל העריך חוסין כי תבוסתה קרבה - הערכה שלא היתה משוללת יסוד בהתחשב בנסיבות האזוריות והבין-לאומיות של סוף מאי 1967. בדומה לשאיפת סבו, עבראללה, במלחמת 1948, גם חוסין ביקש להשיג חלקים מפלסטין ולהיות דובר התנועה הלאומית הפלסטינית. סימוכין לכך ניתן

176. דברי ג'מעא, בחוך: Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 87.

177. המשטר האוטוריטריאני ניכר במאפיינים הבאים: לגיטימיות מנהיגותית ולא מוסדית; היעדר מיסוד פוליטי אפקטיבי; מעורבות גבוהה של הצבא בעיצוב הפוליטיקה ובניהולה; היעדר תת-מערכות חברתיות-פוליטיות פונקציונליות; היעדר אידאולוגיה בעלת משמעות; ושליטת המנהיגות בנבולות שאינם מוגדרים פורמלית. למנהיגות הפטרימוניאלית חמישה מאפיינים מרכזיים: פרסונליות רחבת ממדים; קשרים אסטרטגיים אישיים; חוסר פורמליות של המערכת הפוליטית; עוצמה צבאית העומדת לרשות המנהיג וצרכיו; והיעדר סובלנות פוליטית ואופוזיציה אפקטיבית. יש להרגיש כי המנהיגות הפטרימוניאלית קיימת בכל המשטרים במזרח התיכון, צבאיים ומלוכניים כאחד.

178. קם, חוסין פותח במלחמה, עמ' 56-60, 92-93.

179. שם, עמ' 43-45.

למצוא כהודעה ששיגר נאצר לאחמד שקיירי, יו"ר אש"ף, על העברת עזה לשלטון היירדני לאחר שיושג הניצחון וישראל תסולק מפלסטין.¹⁸⁰

אלה היו שיקוליו של המלך חוסין בהצטרפו לעגלת נאצר, שדהרה כמהירות לעבר ניצחון בפלסטין. הוא העריך כי אסור לו להסס, ומצא כי התועלת הצפויה לו מן ההצטרפות לנאצר המנצח תהיה רבה יותר מזו שתצמח לו מהימנעות ממלחמה. אך מה מחזק את הגישה שחוסין פעל על-פי השיקול הרציונלי של הצטרפות למלחמה? כאן בא לידי ביטוי ההיכט האסטרטגי של מהלכיו, הקשור במאזן הכוחות. בשלבים הסופיים של המשבר, מ-26 במאי 1967, העריך חוסין כי נאצר הצליח לגבש עוצמה בין-ערבית בהיקף חסר תקדים. הכרזה היחידה בנסיבות אלה היתה הצטרפות לקואליציה המנצחת כדי לשמר את מאזן הכוחות הבין-ערבי. את הצטרפות חוסין למלחמה יש לראות כפונקציה של המציאות הבין-ערבית מהטיפוס ה'קומי', אך מטרתה העיקרית היתה לשמור על מאזן הכוחות הבין-ערבי במסגרת מדיניות חוץ מהטיפוס ה'וטני'.

חוסין אכן שקל את האופציות שנותחו לעיל, אך לא ניתח אותן במונחים של חוסר כררה אלא ראה בהן חלופות רציונליות שמהן ניתן לבחור בזו היעילה ביותר לשם שימור מאזן הכוחות. הוא בחר בחלופה שלדעתו היתה המועילה ביותר מבחינת האינטרסים של ירדן, ולא בכררת המחדל. בבחירתו זו באה לידי ביטוי שאיפתו להשיג לגיטימציה בקרב העולם הערבי, להימנע מפגיעה קשה ובלתי נסבלת במעמדה של ירדן במקרה שנאצר ינצח במלחמה ולהתחלק בפירות הניצחון בפלסטין. בבקשו לשמר ולקדם את מדיניות החוץ מהטיפוס ה'וטני' חשש חוסין שנאצר המנצח ישנה את מאזן הכוחות הבין-ערבי לטובתו. משמעות הדבר היתה הידרדרות המצב הפנימי בירדן והסלמת המציאות האזורית. כדי למנוע זאת אימץ חוסין מדיניות חוץ מן הטיפוס ה'קומי' והשמיע הצהרות ברבר חשיבותן ומרכזיותן של 'הערביות הטובה' ('אל-ערובה אל-טייבה') ושל 'האחדות הערבית' ('אל-וחדה אל-ערביה') כדרך להשגת מטרות האומה הערבית.

הצטרפותה של ירדן לקואליציה של נאצר היתה הצעד האחרון בדרך למלחמה. בנסיבות אלה לא יכלה ישראל לשקול היבטים מדיניים. מהלכה של ירדן השלים את טבעת הכיתור סביבה לשלוש חזיתות, זאת לאחר שהצהירה כי לא תאפשר התגבשות אף לא של שתי חזיתות מלחמה נגדה. נוסף על כך מימש צעד זה את העילה למלחמה החשובה ביותר מבחינתה. כעת לא נותרה עוד דרך מלבד יציאה למלחמה. כניסת צבא מצרים לירדן בהתאם להסכם ההגנה בין שתי המדינות והכפפת צבא ירדן לפיקוד מצרי סגרו את מעגל העילות למלחמה החשובות של ישראל והעמידו אותה כסיכון חמור: במרכזו חדרו כוחות צבא עוינים לשטחי הגדה המערבית ואיימו על מרכזי

180. M. I. Faddah, *The Middle-East in Transition*, London 1974, p. 75. קס, חוסין פותח במלחמה, עמ' 284.

מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירדן ומלחמת ששת הימים

האוכלוסייה;¹⁸¹ בדרום נחסמו מצרי טיראן והתהווה ריכוז מאיים של כוחות צבא מצריים כסיני;¹⁸² ובצפון נפגעו האזורים המפורזים ומי הירדן הוטו.¹⁸³ מכל אלה, החשובה ביותר היתה עילת המלחמה במרכז. אמנם מבחינת העוצמה הצבאית היתה מצרים הבעיה העיקרית של ישראל, אך מבחינה אסטרטגית היתה לירדן חשיבות רבה יותר. מיקומה של חזית זו העמיד באיום קיומי את מרכזי האוכלוסייה של ישראל. זאת הסיבה להיות ירדן האחראית להפיכתן של המלחמות שבהן השתתפה - מלחמת 1948 ומלחמת 1967 - למלחמות כוללות. לפיכך, משהצטרפה ירדן לנאצר וצבאות מצרים ועיראק עמדו להיכנס לשטח הגדה המערבית נדרשה ישראל לבחון מחדש את החלטתה לדחות את היציאה למלחמה. בישראל גברה ההערכה שאם חפצת חיים היא, עליה למנוע ניצחון מדיני ומורלי של נאצר, ומטרה זו הפכה חשובה יותר מפתיחת מצרי טיראן.

גמאסי מסכים כי הצטרפות חוסין לנאצר האיצה מאוד את פרוץ המלחמה. צער זה גם לא הותיר למדינות ערב שהות לתאם תוכניות אופרטיביות משותפות. החתימה על ברית ההגנה בין ירדן למצרים חייבה את ישראל לפעול במהירות, והיא יצאה למלחמה מקדימה.¹⁸⁴ אכן, ירדן נכנסה למערכה בהחלטה נחושה, וחוסין נשא באחריות כבדה להפיכת אפשרות המלחמה לוודאות מוחלטת.¹⁸⁵

היכל טוען כי כבר ב-26 במאי הזמין חוסין את שגריר מצרים בעמאן, עת'מאן נורי, והודיע לו כי הוא מעוניין להיפגש עם נאצר מוקדם ככל האפשר.¹⁸⁶ שינוי זה בעמדתו של חוסין בא לידי ביטוי בהצהרה התקיפה שהשמיע ג'מעא ב-27 במאי, ובה האשים את מדיניות ארצות-הברית ביצירת המשבר ובעידוד תוקפנותה של ישראל.¹⁸⁷ לפתע הפך נאצר לגיבור הערביות וארצות-הברית וישראל הוצגו כתוקפניות. התגובה למצב זה התבטאה בריאיון שהעניק חוסין ובו קבע כי ירדן תצטרף למלחמה ברגע שישאל תתקיף מדינה ערבית כלשהי. 'אני עושה הכול כדי להתגבר על המחלוקות בעולם הערבי, להדיפת הסכנה הציונית', טען.¹⁸⁸ בקשתו להיפגש עם נאצר נענתה ב-28 במאי

181. בן-גוריון, מעריב, 16 באוקטובר 1956; 'י אלוך, מסך של חול, תל-אביב 1968, עמ' 345, 370; הנ"ל, כלים שלובים, תל-אביב 1980, עמ' 107; Y. Allon, *The Making of Israel's Army*, pp. 70-72; M. Medzini (ed.), *Israel's Foreign Relations: The Na'ama Documents, 1947-1974*, Jerusalem 1976, pp. 357-364

182. רברי בן-גוריון, בתוך: Medzini, *ibid.*, pp. 357-364; אלוך, מסך של חול, עמ' 344; 'י אלוך, כתחבולות מלחמה: סוגיות בענייני כוחות, תל-אביב 1990, עמ' 272-274; ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 260; פרס, קלע דור, עמ' 177, 191; אבן, פרקי חיים, עמ' 321, 323, 329, 334, 338; רבין, פנקס שירות, עמ' 152, 155.

183. דיין, אבני-דרך, עמ' 122, 145, 156; Allon, *The Making of Israel's Army*, pp. 70-72; 184. M. A. G. Gamasy, *The October War*, Cairo 1989, pp. 30-31. 185. אבן, פרקי חיים, עמ' 375, 403. 186. אל-אהראם, 31 במאי 1967. גישה זו מבוססת גם על מקורות ירדניים: קם, חוסין פותח במלחמה, עמ' 47.

187. אל-קיס, 28 במאי 1967.

188. *New York Times*, 29.5.1967

בערב, לאחר שזימן את השגריר המצרי לביתו של ג'מעא. באותו מעמד ביקש חוסין מהשגריר להתקשר לנאצר ולהודיעו כי הוא מעוניין לבקר בקהיר ומוכן להעמיד לפקודתו את כל המשאבים והאמצעים של ירדן.¹⁸⁹ משנענתה הבקשה נשלח ח'מאש לקהיר כדי להכין את ביקורו של חוסין. ב-29 במאי הוא ביקש כי תיערך פגישה רחופה בין חוסין לנאצר, ונענה בחיוב. בכך נסללה הדרך להצטרפות ירדן ל'קואליציה המנצחת' של נאצר.

בבוקרו של 30 במאי הטיס חוסין את מטוסו למצרים והגיע לקהיר בליווי ראש ממשלת ירדן, ג'מעא, ראש מטה הצבא, ח'מאש, ומפקד חיל האוויר, אל-כררי. בשדה התעופה קיבל נאצר את פניו. הדיונים החלו מיד והתנהלו בארמון אל-קובה. חוסין הציע להפעיל את 'הפיקוד הערבי המאוחד', אך מאחר שסוריה התנגדה לברית צבאית עם ירדן הציע נאצר חתימה על הסכם הגנה, כדומה לזה שנחתם בין מצרים לסוריה. חוסין הסכים מיד, ולאחר עיון חטוף בלבד בהסכם הציע להחליף את המילה 'סוריה' במילה 'ירדן' ובכך להכין את המסמך לחתימה.¹⁹⁰

בשעה 15:30 הפסיק רדיו קהיר את תוכניתו ופרסם בדרמטיות יתרה את מהלך טקס החתימה על ברית ההגנה בין מצרים לירדן.¹⁹¹ באותו מעמד הוכרו על הקמתה של מפקדה צבאית ירדנית-עיראקית-מצרית משותפת, שבראשה עמד סגן הרמטכ"ל המצרי, עבד אל-מנעם ריאד. בעקבות החתימה על ההסכם הזמין המלך חוסין - בנוכחותו של נאצר - את כוחות צבא עיראק להיכנס לירדן, ונשיא עיראק, עבד אל-רחמאן עארף, שסירב לבקשת חוסין שבוע לפני כן, נענה לה הפעם בהתלהבות רבה.¹⁹²

מיד עם שובו ממצרים הצהיר חוסין כי אין מדובר במאורע היסטורי אלא במסמך פעולה שמקורו בהחלטה נחושה. ההסכם פיזר את שרידיהם של ענני הפירוד שהעיבו על האומה הערבית ובישר את הסרתה של הבושה ואת שחרור פלסטין.¹⁹³ ב-31 במאי אישרה 'מועצת האומה' בירדן את הסכם ההגנה עם מצרים. ראש מטה הצבא, ח'מאש, יצא לבגדד לתאם את כניסת הכוחות העיראקיים לירדן. חוסין הודיע כי כעת הוא מצפה לשיתוף פעולה כלל-ערבי בדרך לניצחון.¹⁹⁴ מומחים שניתחו את ההסכם קבעו כי את ההזדמנות הראשונה שניתנה להם, ב-1948, איבדו הערבים, אך אסור להם לאבד את השנייה: הגיעה העת לחסל את ישראל.¹⁹⁵ הניצחון במלחמה יהיה פשוט, כך נטען.¹⁹⁶ גל האופוריה ששטף את העולם הערבי לא פסח על ירדן, שכבר החלה לדון בתוצאות

189. קט, חוסין פותח במלחמה, עמ' 283.

190. שם, עמ' 48, 49-54.

191. ההסכם: אל-אהראם, 31 במאי 1967.

192. שם, 1 ביוני 6719.

193. אל-ח'איה, 31 במאי 1967.

194. שם, 1 ביוני 1967.

195. אל-רסטור, 1 ביוני 1967.

196. ג'מעא, אל-מאמרה, עמ' 172.

מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירדן ומלחמת ששת הימים

חיסול ישראל ובחלוקת הטריטוריה. היו שטענו כי חוסין הציע לנאצר שמצרים תעביר את רצועת עזה לשליטת ירדן 'לאחר הניצחון על ישראל',¹⁹⁷ אך ג'מעא הדגיש כי נאצר הוא שביקש להעביר את רצועת עזה לשליטת ירדן ואף הודיע זאת לשקירי.¹⁹⁸ עם זאת, למרות תחושת התרוממות הרוח והאהדה העצומה נשמעו גם קולות אחרים. נציפי אל-תל, שהתפטר מתפקידו כראש ממשלת ירדן ב-4 במרס 1967, הזהיר את חוסין כי ירדן תספוג תבוסה קשה שממנה לא תתאושש. הוא המליץ לא לתת לישראל עילה לכיבוש הגדה המערבית.¹⁹⁹

חוסין, רפאעי, ח'מאש ואבו-עודה היו משוכנעים שמצרים תנצח במלחמה, ולכן בניגוד לסוריה, לא נקטו כל אמצעי זהירות ופעלו מידית עם תחילת המלחמה. בירדן היו משוכנעים שישראל לא תכבוש שטחים ערביים בשל התנגדותה של המערכת הבינ-לאומית, כפי שהיה במלחמת 1956, ולכן סברו כי הצטרפות ירדן למלחמה היא האופציה היחידה לשמירת המשטר ולחזוקו הבין-ערבי.²⁰⁰

בנסיבות אלה החליטה ישראל כי לא נותרה לה כל בררה זולת מלחמה מקדימה. מבחינתה כלו כל הקצין עם הצטרפות ירדן לקואליציה המנצחת של נאצר, שהביאה להידוקה של טבעת המצור סביב ישראל ולמילוי כל תנאיה של מדיניות 'העילות למלחמה' שלה. סוריה היתה הזרז; נאצר היה האיום; אולם ירדן מנעה כל אפשרות שהמשבר יסתיים בהסדרים מדיניים ובמחיר סביר. האיום על ריבונותה של מדינת ישראל היה חריף מדי ובלתי נסבל. מלחמת ששת הימים יצאה לדרך.

Faddah, *The Middle-East in Transition*, p. 75. 197

198. ג'מעא, אל-מאמרה, עמ' 284.

199. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, pp. 86-87; קט, חוסין פותח במלחמה, עמ' 105.

200. ג'מעא, אל-מאמרה, עמ' 164-165; Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, pp. 90, 100-

104, 106